

A lőcsei Brewer-nyomda a XVII—XVIII. században

II. rész

PAVERCSIK ILONA

A lőcsei Brewer-nyomda tevékenységében három egymást követő generáció munkája tükröződik. Az előző közleményben megkíséreltük a tipográfia működésének általános feltételeit tisztázni, a magántulajdonban levő, polgári vállalkozás anyagi hátterét, a tulajdonosok társadalmi, politikai helyzetét, a város igazgatásában, kulturális, egyházi életében betöltött szerepét, a nyomda alkalmazottainak számát-személyét, a lőcsei műhely magyarországi és erdélyi, valamint külföldi (német, sziléziai) kapcsolatait, s a nyomda működésére oly döntő hatással levő cenzúrintézkedéseket ismertetni. Magának a tipográfiának a tevékenységét azonban nem vizsgáltuk behatóan. A nyomda, s az ezzel kapcsolatos könyvkiadó, könyvkereskedés belső munkájáról szinte semmi adat nem maradt fenn, csak a már korábban említett hagyatéki leltár egy részlete (1665-ből), Samuel Brewernak egy nyugtája a nyomtatási költségek megfizetéséről (1666-ból), s egy-két említés a nyomdász könyvkiadói szerepéről a kiadott művek szerzőinek tollából (ezekről később lesz szó). Részletes üzleti feljegyzések hiányában a tipográfiáról két, egymást kiegészítő módszer segítségével igyekszünk képet adni: részben az eredeti lőcsei nyomdafelszerelés rekonstrukciójával (pontosabban csak a felszerelésnek a nyomtatványokon látható formában megjelenő részét tudjuk meghatározni valamennyi fennmaradt és hozzáférhető lőcsei nyomtatvány alapján), részben pedig a nyomtatott művek bibliográfiai összesítésével és elemző vizsgálatával. Az első módszer alapján lehetővé válik sok, addig elfogadott bibliográfiai tétel helyesbítése, pontosítása, valamint a nyomtatványok könyvművészeti szempontú elemzése is, a második módszer pedig a könyvkiadás változását, az adott történelmi körülményekkel való megfelelést vagy meg nem felelést mutatja néha meglepő, új adatokat szolgáltatva. Ez utóbbival, a lőcsei könyvkiadás tartalmi jellemzésével foglalkozunk ebben a tanulmányban, majd ezt követi a lőcsei nyomtatványok formai, könyvművészeti leírása.

A LŐCSEI BREWER-NYOMDA TELJESÍTMÉNYE

A lőcsei Brewer-nyomda 1625—1739 között a következő számú és terjedelmű nyomtatványokat jelentette meg: (az összesítés a tipográfia folyamatos működése miatt évtizedenként készült).¹

Évek	Nyomtatványok mennyisége (db)	Nyomtatványok terjedelme (ív)	A nyomtatványok átlagos ívterjedelme (ív/db)
1625—1630	24	164,0	6,8
1631—1640	73	882,75	12,0
1641—1650	120	942,0	7,9
1651—1660	109	695,25	6,4
1661—1670	181	631,35	3,4
1671—1680	111	820,51	7,3
1681—1690	133	1054,87	7,9
1691—1700	138	1116,51	8,0
1701—1710	123	578,705	4,7
1711—1720	37	279,325	7,5
1721—1730	54	250,3	4,6
1731—1739	11	29,0	2,6
1625—1739	1114	7444,57	6,7

Lorenz Brewer nyomdájának teljesítménye az alapítástól kezdve egészen az 1640-es évek végéig felfutóban volt. A kezdeti néhány év termelése (a terjedelmet figyelembe véve) az 1630-as években 438%-kal növekedett, az 1640-es években pedig az előző évtizedhez képest 6,8%-kal. Az 1650-es, 1660-as években viszont nagyarányú visszaesés következett be: mintegy kétharmadára csökkent az addig elért legmagasabb teljesítmény. Tanulságos éppen a tulajdonosváltás évtizedét megvizsgálunk: válságos időszak volt annak ellenére, hogy szám szerint ekkor nyomtatták a legtöbb lőcsei könyvet, 183 művet.

Samuel Brewer idejében (a kezdeti néhány évet nem számítva) ismét egyenes vonalban nőtt a nyomda teljesítménye, s az 1680-as, 1690-es években már meg is haladta az 1640-es évek szintjét. Samuel halála után, a

1. A nyomda teljesítményéről természetesen csak megközelítő képet tudunk adni. Ennek több oka van: nem ismerhetünk minden, Lőcsén megjelent nyomtatványt; egy részük maradt csak meg teljes példányban, sok nyomtatványnak csak néhány levélnyi töredékét őrzik könyvtáraink, s jónéhány lőcsei kiadvány csak bibliográfiai említésből ismert. Az egyes kiadványok terjedelmét egységesen nyomdai ívben adjuk meg, a lapszámozást is ívokra átszámolva. Az összesítésből — pontos adat híján — kihagytuk a töredékben fenmaradt nyomtatványokat; így az összes kiadvány egy példányra számolt terjedelme a valóságban az itt közölnél bizonyosan magasabb volt. A közölt ívterjedelmek csak a szedési teljesítményt mutatják, a nyomási teljesítményt nem, hiszen az a könyvek példányszámától is függött — a továbbiakban a nyomdai teljesítményt a szedési teljesítmény értelmében használjuk.

Rákóczi-szabadságharc évtizedében viszont a nyomdai teljesítmény még a 17. század közepinél is alacsonyabb volt; az ezt követő időben Johann Brewer minden erőfeszítése ellenére a tipográfia termelése egyre csökkent: az 1710-es, 1720-as években együttvéve volt annyi, mint a 18. század első évtizedében; az utolsó évtizedben pedig a nyomdai teljesítmény szinte a nullával egyenlő.

Ha a nyomda irányítójának személye szerint vizsgáljuk a teljesítményt, megközelítőleg a következő számokat kapjuk:

Lorenz Brewer 1625—1664	2864,00 ív
Samuel Brewer 1665—1699	3446,54 ív
Sophie és Johann 1700—1739	1134,03 ív

Lorenz pontosan negyven év alatt érte el nyomdájának fent említett teljesítményét, Samuel 35 év alatt, Sophie és Johann Brewer 40 év alatt. A három időszakban az egy évi átlagos termelés: Lorenznél 71,6 ív, Samuelnél 98,47 ív, Sophienál és Johann-nál 28,43 ív. Samuel nyomdája tehát azonos időszakot véve 37%-kal többet teljesített, mint apjáé, s 18. századi termelés pedig a korábbi csúcsteljesítménynek alig több mint egynegyedét jelentette.

A három különböző időszak termelését azonban csak egy lényeges szempont figyelembe vétele után lehet összehasonlítani: a 17. század során ugyanis a jellemző könyvméretek kisebbek lettek.² A könyvméretek kisebbébe együtt járt a kisebb méretű szövegtípusok használatával: ennek következtében ugyanannak a műnek szövege kevesebb ívre is ráfért. Például negyedréti méretben egy széphistóriát 1,5 ívre lehetett kiszedni, nyolcadréti méretben már csak 1 ív volt szükséges. Egy negyedréti, kottával ellátott zsolttáros-könyv terjedelme 25,5 ív volt, ugyanez 12° méretben csak 18 ív.³ Ha tehát két különböző időszak nyomtatott könyveinek ívterjedelmét hasonlítjuk össze, például az 1630-as évek 882,75 ívét és az 1670-es évek 820,51 ívét, akkor a kisebb összeg kevesebb nyomtató munkát jelent, de nem valószínű, hogy kisebb szedési teljesítményt! A különbség mértékét pontosan visszaadni nem tudjuk, csupán azt kívántuk érzékeltetni, hogy Samuel Brewer nyomdájának teljesítménye apjáét nemcsak 37%-kal haladta meg, hanem valamivel többel. A 18. század első felében a jellemző könyvméretetek már nem változtak.

A 16. századi magyarországi nyomdák teljesítményének összegzése már megtörtént.⁴ Eszerint a század második felének legtermékenyebb magyar-

- Példák erre: az 1640-es években 120 mű jelent meg Lőcsén. Ebből 4° volt 63, 8° 23, 12° 14, 16° 10, 24° 1, 32° egy és ismeretlen méretű mű 8. Az 1680-as évekből 133 lőcsei nyomtatványt ismerünk, ebből 2° volt 34, 4° 18, 8° 35, 12° 21, 16° 17, 18° 1, 24° 4, 64° egy és ismeretlen méretű 2 mű. Látjuk tehát, hogy az 1640-es években a nyomtatott könyveknek fele volt negyedréti, míg az 1680-as években a fólió és negyedréti könyvek együttesen is csak kb. 40%-ot tettek ki; Lőcsén a fólió méret megjelenése és gyakorivá válása ellenére összességében véve az 1680-as években kisebbedtek a könyvméretetek.
- Az idézett példák: *Toldi históriájának* 1629-es kiadása (Szabó I. 581.), ill. év nélkül megjelent, az 1690-es évekre datálható kiadása (I. 1593), valamint egy 1652-es és egy 1694-es zsolttárkiadás (I. 859, I. 1461.).
- Borsa Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege.* = MKsz 1973. 260. p.

országi tipográfiája a Heltai-család tulajdonában levő kolozsvári műhely: 1550—1600 közötti termelése összesen (egy példányra számolva) 2641 ív volt. A lőcsei Brewer-nyomda az alapítása utáni 35. esztendőben már elérte ezt a teljesítményt, azonos időszak, 51 év alatt pedig 3730 ívet. Azonos időszakot tekintve tehát a növekedés 41%-os volt. A valóságban azonban jóval nagyobb lehetett ennél a könyvméretek kisebbedése és a példányszámok feltételezhető növekedése miatt.

17. századi tipográfiáink termelésének ilyen összegzése még nem készült el, ezért csak két kiválasztott évtizedben néhány nyomdával vetjük össze a lőcsei nyomda teljesítményét. Az egyik választott időszak a Brewer-nyomda kedvező periódusa, az 1640-es évek. Lőcsén ekkor 120 művet nyomtattak 942,00 ív terjedelemben. Nagyváradon a Szenci Kertész Ábrahám vezette nyomda termelése 52 mű volt 1009,35 ív terjedelemben. A jóhírű bártfai tipográfia termelése 26 mű volt (327,05 ív), a közel száz éve fennálló debreceni nyomdáé pedig mindössze 8 mű 109,36 ív terjedelemben.⁵ Ebben az időszakban tehát a váradi műhely teljesített a legtöbbet, utána következett, nem sokkal lemaradva, a lőcsei nyomda. Az egyes tipográfiák teljesítményei között igen nagy különbségek voltak, pedig az éves ingadozások nem befolyásolták az értékelést.

A másik választott időszakban, az 1690-es években a Brewer-nyomda termelése 138 mű volt 1116,51 ív terjedelemben. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdája tíz év alatt (nem 1691-től, hanem 1693-tól haláláig, 1702-ig) 92 művet adott ki 903,225 ív terjedelemben.⁶ A protestáns nyomdászatban ez a két műhely játszott ekkor vezető szerepet, a többi protestáns nyomda teljesítménye jóval kisebb volt. Magyarország vezető tipográfiája, a jezsuiták nagyszombati műhelye viszont az említett évtizedben több mint háromszor annyit nyomtatott: 257 művet 3411,95 ív terjedelemben. Valószínű, hogy az 1690-es években az összes magyarországi protestáns műhely termelése nem érte el a nagyszombati nyomdáét, ami már az ellenreformáció győzelmét mutatja.

A lőcsei nyomda 18. századi termelését a többi magyarországi nyomdával összevetni szükségtelen, hiszen nyilvánvaló, hogy a legtöbb tipográfia megelőzné a hanyatló lőcseit. Szemléletes képet ad erről az 1712—1800 közötti könyvtermelésről készült összesítés. Ha csak az 1750-ig megjelent nyomtatványok száma szerint rangsoroljuk a nyomdahelyeket, Lőcse a 9. helyre szorul vissza Nagyszombat, Kassa, Pozsony, Kolozsvár, Buda, Debrecen, Győr, Brassó nyomdái mögött!⁷ A 17. században azonban (az eddigi néhány adat alapján is megállapítható) a Brewer-nyomda a magyarországi nyomdászat élvonalában volt. Nemcsak a nyomtatott művek száma, hanem összterjedelme alapján is. Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert a

5. Az összesítést a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerkesztőségének a legújabb adatokkal kiegészített Szabó Károly-bibliográfiája alapján végeztem.

6. Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében*. Bp. 1972. Az összesítést a Soltész Zoltánné által készített bibliográfia alapján végeztem, amely a kötet 300—315. lapján található.

7. Markos Béla: *Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai*. = MKsz 1971. 3. p.

szakirodalom csak az elsőről vett tudomást, elismerve, hogy a 17. században a lőcsei nyomda adta ki szám szerint a legtöbb művet, de hangsúlyozta, hogy közöttük sok kiterjedelmű nyomtatvány volt.⁸

A LŐCSEI KÖNYVKIADÁS TARTALMI SZEMPONTOK SZERINT

Az alábbiakban nem kronológikusan, hanem a kiadott művek témája, rendeltetése szerint adunk összesítést a lőcsei nyomda teljesítményéről. A különböző tematikus csoportok megállapítása, elhatárolása nem mindig könnyű. A katekizmus például maga is tankönyv, de annyira sajátos fajtája a tankönyveknek, hogy külön csoportba vettük. A meghívók iskolai ünnepélyekre, orátorok vizsgáira invitálják a város előkelőseit, az iskola patrónusait — de az iskoladráma-argumentumok is meghívók, csak éppen az ünnepélyes külsőséggel rendezendő színi előadásokra hívják fel a figyelmet, a játék rövid tartalmát, a szereplők nevét megadva. A disputációkat a filozófiai, történeti tárgyú tudományos művek közé is sorolhatnánk: kis terjedelműk, kisebb tudományos értékűk, s a gimnáziumi felsőbb oktatáshoz való szoros kapcsolódásuk miatt nem tettük. A disputációk ugyanakkor érintkeznek a vitairattal: a polémikus teológiát hallgató növendékeknek a rektor ebből a témából is tartott vitatkozást: ezeket a könyvecskéket meghagytuk a disputációk között, s az iskola falain kívül lejátszódó felekezeti összecsapások termékeit vettük csak vitairatnak. A prédikációk között szerepelnek a nagyterjedelmű prédikációgyűjtemények s az egyes rövidebb beszédek is, amelyek nagy részét halotti prédikációk teszik ki. A kegyességi irodalom megjelölés a megjelent imádságoskönyveket és a különböző moralizáló, elmélkedő, vallásos oktató műveket tükrözi. A több csoportba is besorolható kiadványok mindig a jellemzőbbnél vannak feltüntetve: a függelékében imádságokat tartalmazó énekeskönyv az énekeskönyveknél, az erkölcsi, vallásos intelmeket is magában foglaló orvosi értekezés a tudományos műveknél. Az egyéb kategória alatt egy-két újságlevél, hírlap, hivatalos nyomtatvány értendő.

Az egyes tematikus csoportok sorrendjét nem a korabeli értékelés szabta meg, amely egyedül fontosnak az egyház és az egyházzal legszorosabban összefonódott iskola igényét tekintette, s megvetette a nem vallási célból íródott, szórakoztató irodalmat — a sorrendet láthatóan az egyes műfajcsoportokhoz tartozó kiadványok összterjedelme alapján állítottuk fel; mégis olyan eredményre jutottunk, mintha magunkévá tettük volna a kor vallásos szemléletét. (A terjedelem alapján felállított sorrendet azért érezzük szükségesnek, mert ez mutatja meg számunkra, hogy milyen megrendelések, milyen témájú könyvek kibocsátása jelentette a nyomda számára a legnagyobb munkát. Ha a kinyomtatott művek száma alapján történt volna a felsorolás, akkor a következő sorrendet kaptuk volna: alkalmi nyomtatványok — iskolai könyvek — vallásos irodalom — kalendáriumok, csi-ziók — szórakoztató világi irodalom — tudományos könyvek.)

8. Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 154. p.

A lőcsei könyvkiadás összesítése

	db	ív
Biblia	1	44,5
Énekeskönyv	83	1721,45
Kegyességi irodalom	111	1291,995
Prédikációk	63	388,0
Ágenda	1	29,0
Vitairat	2	5,5
Vallásos irodalom	261	3580,445
Tankönyv	150	1628,31
Katekizmus	25	146,83
Meghívók	18	20,0
Iskoladráma-argumentumok	35	34,25
Disputációk	74	199,25
Iskolai könyv	302	2028,64
Jogi könyv	20	441,25
Orvosi	12	90,75
Történeti	6	47,16
Földrajzi, politikai	4	116,5
Gazdasági	1	44,5
Nyelvészeti	1	57,0
Tudományos könyv	44	797,16
Lakodalmi versek	146	166,5
Halotti búcsúztatók	86	121,5
Dicsőítő versek	71	85,0
Alkalmi költészet	303	373,0
Széphistóriák	29	75,0
Oktató versek	10	19,0
Elbeszélő költemény	5	74,7
Prózai elbeszélés	10	118,375
Verses dráma	1	4,5
Népszerű világi irodalom	55	291,575
Kalendárium, csízió	132	332,75
Egyéb	17	41,0
Összesen	1114	7444,57

A lőcsei nyomtatványok összes ívterjedelmének 3/4 részét a vallásos és iskolai könyvek adják. Nem meglepő ez az eredmény, ha a korszak uralgó vallásos életszemléletére, az egyháznak kulturális meghatározó szerepére gondolunk; de meglepő, ha a nyomda tevékenységének eddigi értékelését vesszük figyelembe, amely elsősorban népszerű világi művek megjelentetését hangsúlyozta.⁹ A lőcsei tipográfia a 17. század egyik legtermékenyebb műhelye volt, nem volt nehéz széphistóriákból is többet nyomtatnia, mint más magyarországi műhelynek. Az arányokat azonban nem szabad szemelől téveszteni: minden Lőcsén nyomtatott 100 ívből 74 ívet vallásos és iskolai művek tettek ki.

Mennyire tért el ez az arány más magyarországi nyomdákétól? E kérdést nem tudjuk alaposan megvizsgálni, nincs elég összehasonlító adatunk hozzá, egy-két szempontot adhatunk csak a probléma megítéléséhez. A sárospataki tipográfia 1651—1671 között mai ismereteink szerint 120 könyvet jelentetett meg; közöttük mindössze három kisterjedelmű, nem elsősorban vallási célzattal íródott mű volt (kalendárium, ill. halotti búcsúztató vers).¹⁰ A nyomda így szinte kizárólag a sárospataki református főiskola és a katolicizmussal kemény harcot vívó protestáns egyház szolgálatában állt.

Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájának egy évtizedes (1693—1702 közötti) teljesítményét már említettük. A 92 kiadott műből 52 volt vallásos és iskolai nyomtatvány (fele-fele arányban), 40 pedig más témájú. Ha a terjedelmet nézzük, a megoszlás 58—42%-os a két kategóriában. A kolozsvári 17. század végi könyvkiadásban tehát mind a művek száma, mind a terjedelem alapján magas volt a „világi” nyomtatványok aránya.

A nagyszombati nyomda az 1690-es években 257 művet jelentetett meg, ezek közül 46 volt „világi”. Ezek legnagyobb része tudományos könyv, elsősorban nagy joggyűjtemények, kisebb része kalendárium. Terjedelem alapján a vallásos és iskolai nyomtatványok, valamint a többi nyomtatvány aránya 2/3—1/3.

A négy tipográfia esetében tehát négy különböző eredményre jutottunk a vallásos és iskolai művek arányát, az összkiadásban való részesedését illetően. Mind Nagyszombathban, mind Kolozsvárott komoly hagyománya volt az egyetemhez, ill. a főiskolához kapcsolódó tudományos könyvkiadásnak. Ebben a tudományos könyvkiadásban a lassan kibontakozó hazai történet, jog, nyelvtudomány stb. alkotásai nagy súllyal szerepeltek. Lőcsén nem volt felsőoktatási intézmény, a szepességi város nem volt ilyen tudományos központ. Kolozsvárott és Lőcsén viszont szép számmal jelentek meg népszerű szórakoztató irodalmi művek, így érthető, hogy a vizsgált négy nyomdánál a vallásos és iskolai kiadványok aránya Kolozsvárott volt a legalacsonyabb, Lőcsén a legmagasabb, majd ezt követte Nagyszombat. A sárospataki „világi” könyvkiadás pedig szinte a nullával volt egyenlő.

9. *A magyar irodalom története 2. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 308. p.

10. Takács Béla: *A sárospataki nyomda története.* Bp. 1978. — a mű bibliográfiája alapján.

A jelentősebb lőcsei nyomtatványok

Mielőtt a lőcsei könyvkiadás időbeli változását, a különböző műfajú könyvek kiadását elemeznénk, feltétlenül szükséges valamilyen áttekintést adnunk a fontosabb lőcsei nyomtatványokról. Az összes lőcsei nyomtatvány bibliográfiájának közlése terjedelmi szempontok miatt eleve lehetetlen, hiszen 1114 műről van szó. Válogatni kell tehát, de az irodalmi érték, jelentőség alapján alig lehet, hiszen a kiadott művek nagy része nem jönne számításba, s így nem kapnánk jellemző képet a lőcsei könyvkiadásról, másrészt mai irodalomtörténeti szempontokat vetítenénk rá három évszázaddal korábbi korszakra. Nem lenne kielégítő a terjedelem szempontja alapján történő válogatás sem, hiszen hol vonjuk meg a határt, amely terjedelem fölött a nyomtatványok bekerülnének ebbe az összesítésbe? Végül is a válogatás szempontjának egy talán szokatlannak tűnő, de a korabeli értékelést jól tükröző, formai, s egyben tartalmi jegyet vezettünk be: a könyvszámozás kérdését. A 17. században ugyanis még nem állandósult a könyv lapjainak számozása: az ívek összefűzésének megkönnyítésére szolgáló ívjel mindig szerepelt a nyomtatványokon, de a lapszám csak olyan könyveknél, amelyeket fontosnak tartottak, amelyekből idézhettek, amelyeket gyakrabban forgattak. Nem a terjedelem határozta meg elsősorban a lapszámozást, hiszen ugyanolyan terjedelmű könyvből az egyiket számozhatták, a másikat nem. Nem voltak megszámozva a kalendáriumok, csíziók, a különböző széphistóriák, alkalmi nyomtatványok, kisterjedelmű iskolai meghívók, argumentumok, disputációk lapjai, sok tankönyv sem. Az összes Lőcsén megjelent számozott könyv felsorolását az alábbiakban adjuk: az évszám után nagyon rövid cím következik, majd a bibliográfiai hivatkozás, s egy tételszám, amelyre a könyvkiadás elemzésénél utalhatunk. (Az összesítésből csupán négy, a lőcsei könyvkiadásban fontosabb szerepet betöltő mű maradt ki: egy szlovák nyelvű Luther-katekizmus 1634-ből, Třanovský *Phiala Odoramentonim* című imádságoskönyve szintén 1634-ből és Johann Weber *Janus bifrons...*, valamint *Lectio principum...* c. műve 1662-ből, ill. 1665-ből.)¹¹

11. Szabó II. 490., II. 992, II. 1057. Az összesítésben használt utalások: Č = Jan Čaplovič: *Slovenska národná retrospektívna bibliografia*. Séria A. Kniha I. a. Bibliografia tlačí vydanych na Slovensku do roku 1700 diel 1. Martin 1972. — Sztripszky Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár* c. munkájának 1–2. kötetéhez. Bp. 1912. — Bucsay Mihály: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban*. Bp. 1941.

- 1629 *Keresztyéni Énekek* MKsz 1963. 117. p. 4. sz. (1)
 Madarász: *Eperjesi Magyar Ecclesia...* Szabó I. 583. (2)
 Mihálykó: *Keresztyéni istenes és ajtatos imádságok* MKsz 1963. 117. p. 5. sz. (3)
- 1630 Ziegler: *Discursus de summo bono...* Szabó I. 583. (4)
- 1632 *Szép imádságos könyvecske* OSZK Évk. 1959. 181. p. (5)
- 1635 *Keresztyéni isteni dicséretetek* I. 648. (6)
 Szenci Molnár: *Psalterium Ungaricum* I. 649. (7)
Halot temetéskorra való énekek I. 651. (9)
Istenes hymnusok I. 650. (8)
 Meisner: *Elmélkedésinek a vasárnapi evangéliumokba...* I. 652. (10)
- 1636 Samorjai: *Az helvetiai valláson levő ecclesiáknak egyházi ceremóniájokról...* I. 662. (11)
 Tránovský: *Citharē Sanctorum...* Č. 828. (12)
- 1637 Perkins: *Az ember életének, bódogul való igazgatásának modgyáról...* I. 670. (13)
 Perkins: *Patika szerszámos bolt...* I. 672. (14)
- 1637 Verbőczy: *Decretum Latino-Hungaricum...* Magyar és Erdély Országának törvény könyve I. 671. (15)
- 1638 Bayly: *Praxis pietatis...* Kegyesség-gyakorlás I. 683. (16)
 Kegelius: *Tizenkét idővösséges elmélkedések...* MKsz 1909. 103. p. (17)
- 1639 Kegelius: *Tizenkét idővösséges elmélkedések* I. 695. (18)
 Tránovský: *Pijsne duchowny...* Sztr. II. 2528/76. (19)
 Wencelius: *Das geistliche Männer Collegium und Gynaecium...* Sztr. II. 2531/79. (20)
- 1640 Mautner: *Tabellae Logicae...* II. 556. (21)
 Musculus: *Szép és ayatatos imádságos könyvecske* I. 703. (22)
- 1641 Perkins: *Az ember életének, bódogul való igazgatásának modgyáról. Patika szerszámos bolt.* I. 718. (23)
 Meisner: *Elmélkedésinek a vasárnapi evangéliumokba...* I. 719. (24)
 Bayly: *Praxis pietatis. Kegyesség-gyakorlás...* I. 720. (25)
 Castello: *Dialogorum Sacrorum...* II. 575. (26)
 Hutter: *Compendium locorum theologicorum* II. 578. (27)
- 1642 *Keresztyéni isteni dicséretetek* I. 726. (28)
 Mihálykó: *Keresztyéni istenes és ajtatos imádságok* I. 727. (29)
- 1643 Comenius: *Janua linguae latinae...* I. 743. (30)
 Sennert: *Jó vagy kegyes élet, és bódogul halált módgyáról...* I. 744. (31)
 Graff: *Lex mihi ars studium eloquentiae...* II. 623. (32)
- 1644 *Az mi Urunk Jesus Christusnak Uy Testamentoma* I. 761. (33)
 Comenius: *Janua lingvarum reserata aurea* II. 645. (34)
 Ruland: *Pharmacopoea nova...* II. 652. (35)
- 1644 körül: Szárászi: *Katekizmus...* Szabó I. 890. b. (36)
- 1645 Weber: *Amuletum. To gest. Zpráva krátká...* Č. 916. (37)
- 1646 *Imádságos könyvecske* Sztr. I. 1979/186. (38)
- 1648 Comenius: *Januae lingvarum... vestibulum* I. 808. (39)
 Verese gyházi Szentyel: *Lelki patika...* I. 810. (40)
 Melanchton: *Grammatica...* II. 689. (41)
 Okolicznai: *Tripartiti... compendium...* II. 691. (42)
 Pilárik: *Christus nobiscum, favus distillans...* C. 942. (43)
- 1649 Comenius: *Janua linguae latinae...* II. 701. (44)
 Comenius: *Janua linguae latinae vestibulum* II. 702. (45)
 Dietericus: *Institutiones catecheticae...* II. 703. (46)
 Sz. Bernard Atyának szép aítatos elmélkedési I. 824. (47)
- 1650 Kithonich: *Directio Methodica...* Rövid igazgatás... I. 835. (48)
 Rhenius: *Compendium latinae grammaticae* II. 732. (49)
- 1651 *Catechesis religionis Christianae...* I. 847. (50)
 Szőlősy: *Cantus Catholici... régi és új... énekek...* I. 856. (51)
- 1652 Szenci Molnár: *Szent Dávid királynak... zsoltári...* I. 859. (52)
- 1652 Tránovský: *Cithara sanctorum...* Č. 999. (53)
- 1654 Dietericus: *Epitome Catechetica...* II. 802. (54)
Keresztyéni isteni dicséretetek... I. 890. (55)

- 1655 Comenius: *Janua lingvarum reserata aurea* II. 828. (56)
 Comenius: *Janua lingvarum... vestibulum* Č. 1013. (57)
 Lucae: *Arma piorum zbroje pobožnych...* Č. 1015. (58)
 Szőlősy: *Cantus Catholici. Pýsne Katholjcke...* II. 830. (59)
 1656 Dietericus: *Epítome catecheticorum...* MKsz 1963. 119. p. 48. sz. (60)
 Habermann: *Modlitby Křestianské...* Sztr. II. 2569/117. (61)
 Dietericus: *Institutiones rhetoricae...* II. 879. (62)
 1658 Stephani: *Musa sae usa...* II. 904. (63)
 1659 Kőszegi Gáspár: *Lelki túlköre az embernek az Isten akarattya felől...* I. 943. (64)
 Kőszegi Gáspár: *Jó útra igazító könyvetske...* I. 944. (65)
 1650-es évek: *Oratio pro Milone...* Szabó II. 2435f. (66)
 1660 Comenius: *Januae lingvarum... vestibulum* I. 957. (67)
 Verbóczy: *Decretum Latino-Hungaricum...* I. 958. (68)
 Scharf: *Manuale logicum...* MKsz 1930. 309. p. (69)
 Schellenberg: *Seneca Christianus...* II. 953. (70)
 1661 Comenius: *Janua linguae latinae reserata aurea* I. 977. (71)
 1662 Chemnitius: *Selige Sterbe-Kunst...* II. 986. (72)
 1663 Lucae: *Dialogus Theologicus...* *Ein Geistlich Gespräch der Christlichen Kirchen...* OSZK Evk. 1961/62. 234. (73)
 Lucae: *Dialogus Theologicus...* *Ljbezné a roskossné Cyrkwe z Pánem Bohem rozmluwanj...* II. 1012. (74)
 1667 Alstedt: *Rudimenta linguae latinae...* II. 1097. (75)
 Dietericus: *Epítome Catechetica* II. 1098. (76)
 1668 Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések* I. 1069. (77)
 Veber: *Wappen der Königl. Freyen Stadt Eperies...* II. 1150. (78)
 1669 Keresztyén Catechismus... I. 1088. (79)
 1670 Balassi—Rimai: *Istenes éneki* MKsz 1902. 125. p. (80)
 Szenci Molnár: *Szent Dávid királynak...* *soltári* I. 1106. (81)
 1671 Balassi—Rimai: *Istenes éneki* MKsz 1955. 118. p. (82)
 Rhenius: *Compendium latinae grammaticae* II. 1278. (83)
 1672 Ordódy: *Lelki virágos kert...* I. 1139. (84)
 Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések* MKsz 1963. 346. p. 144. sz. (85)
 Comenius: *Janua linguae latinae reserata aurea* MKsz 1930. 140. p. (86)
 Dietericus: *Epítome Catechetica...* II. 1298. (87)
 Finck: *Vade Mecum...* *Geistliches Hand- und Reise-Büchlein...* II. 1299. (88)
 1673 Szent Dávid... *soltárrival, és a soltárokból szereztetett dűtsiretekkel...* *énekekkel és hymnusokkal tellyes könyv...* MKsz 1963. 118. p. 9. sz. (89)
 Reggianus: *Anticatechetica...* II. 2038. (90)
 1674 Keresztyén Catechismus... I. 1165. (91)
 Lippai: *Calendarium Oeconomicum Perpetuum...* I. 1167. (92)
 Pázmány: *Imádságos könyve...* I. 1168. (93)
 Bayly: *Praxis pietatis. To gest O cwiećnij...* Sztr. II. 2623§171. (94)
 Tránovský: *Cithara Sanctorum...* Č. 1348. (95)
 1675 Canisius: *Catechismus Biblicus Minor...* Č. 1350. (96)
Praecepta rhetorices... II. 1362. (97)
 Soarius: *Tabulae Rhetoricae...* II. 1363. (98)
 Szenci Molnár: *Szent Dávid...* *soltári* MKsz 1963. 118. p. 10. sz. (99)
 1676 Keresztyéni isteni dűtsiretek I. 1183. (100)
 Böhmer: *Lovak orvosságos...* *könyvetskéje* I. 1198. (101)
 1677 Canisius: *Catechismus graeco-latinus* II. 1403. (102)
 Kegelius: *Dwanáctero duchowné nábožné* Č. 1365. (103)
 1678 Bayly: *Praxis pietatis...* *Kegyesség gyakorlás* I. 1225. (104)
 Gretser: *Rudimenta linguae graecae* II. 1421. (105)
 1679 Szathmárnémethi: *Mennyer tárház kulcsa...* I. 1239. (106)
 Técsi: *Látum hamilitatis...* *A nyomorúságoknak tövisse közben bévettetett Isten Anyaszentegyházának maga meg alázása...* I. 1240. (107)
 Kegelius: *Duodecim piae meditationes...* II. 1448. (108)
 1680 Tránovský: *Cithara Sanctorum...* Č. 1386. (109)
 1681 *Articuli...* *Anno MDCLXXXI. Sopronij...* Sztr. II. 2632/100. (110)
 1682 Szenci Molnár: *Szent Dávid...* *soltári* I. 1288. (111)

- 1683 *Balassi—Rimai Istenes Éneki. Via Jakobaea* I. 1303. (112)
Imádságos könyvecske. Szép és aítatos isteni dicsiretek... I. 1308., I. 1309. (113)
 Sinapius: *Perlička díjtek božijch...* II. 1528. (114)
- 1684 Rhenius: *Compendium latinae grammaticae Bucsay* 62. (115)
 Tránovský: *Cithara Sanctorum...* II. 1551. (116)
- 1680-as évek első fele: Müller: *Lecki nyugosztaló órák...* I. 1601. (117)
- 1685 Beniczky: *Magyar rithmusok...* I. 1337. (118)
 Comenius: *Orbis sensualium pictus quadrilingvis* I. 1338. (119)
 Comenius: *Orbis sensualium pictus trilingvis* I. 1339. (120)
 Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések* Sztr. I. 2119/326. (121)
 Szathmárnémethi: *Sz. Dávid Psalteriuma...* I. 1341. (122)
 Neumann: *Minden imádságoknak veleje...* I. 1342. (123)
 Terentius: *Comoediae sex...* II. 1572. (124)
 Tránovský: *Phiala odoramentorum. Modlitby...* II. 1573. (125)
 Zölner: *Christliches und nützliches Hand-Büchlein* Sztr. II. 2650/198. (126)
- 1686 Kövesdi: *Elementa linguae hungaricae* II. 1584. (127)
Christliches neu-vermehrtes... Gesangbuch II. 1583. (128)
 Zabožnik: *Modlitby nábožné...* II. 1592. (129)
- 1687 *Articuli...* MDCLXXXI. *Sopronii...* II. 1610. (130)
Articuli Dialectales Posonienses... II. 1611. (131)
 Buzinkai: *Institutionum rhetoricarum...* II. 1612. (132)
Cynosura Jurisperitorum... II. 1614. (133)
Mortua vita seu viva mors... Nicolao Balogh II. 1615. (134)
 Comenius: *Januae lingvarum... vestibulum* II. 1613. (135)
 Neumann: *Gadro wsech modliteb...* II. 1616. (136)
- 1688 Huppel: *Vorbild eines... Fürsten...* II. 1635. (137)
- 1689 Pápai Páriz I.: *Keskeny út...* I. 1377. (138)
- 1690 Gyöngyösi: *Rosa-Koszorú...* I. 1388. (139)
Az Sz. Dávid... soltárival, ...ditsiretekkel, ...énekekkel és hymnusokkal
tellyes könyv... I. 1390., I. 1389. (140)
 Buzinkai: *Institutiones oratoriae...* II. 1662. (141)
- 1691 *Az Sz. Dávid... soltárival, ...ditsiretekkel, ...énekekkel és hymnusokkal*
tellyes könyv... I. 1410, I. 1411. (142)
 Breithor: *Das gute Theil der Kinder Gottes...* II. 1688. (143)
 Buzinkai: *Institutionum rhetoricarum...* II. 1689. (144)
 Gröninger: *Granat-Appfel Marianischer Zühr...* II. 1690. (145)
- 1692 Ács: *Zöngedözö mennyei kar...* C. 1521. (146)
 Beniczky: *Magyar rithmusok...* I. 1427. (147)
 Örvendi Molnár: *Lecki tárház...* I. 1431. (148)
 Pápai Páriz F.: *Pax Corporis...* I. 1432. (149)
- 1693 *Balassi—Rimai Istenes Éneki. Via Jacobaea...* I. 1439. (150)
 Comenius: *Janua linguae latinae reserata aurea* I. 1440. (151)
 Gyöngyösi: *Pordbul megéledett Phoenix...* I. 1441. (152)
Lecki útiköltéség avagy E földön buidosó léleknek üdvösséges foglatossága...
 I. 1444. (153)
 Avenarius: *A hegyes léleknek lelki vigasztalást szerző Idvesség Paissa...*
 Sztr. I. 2138/345. (154)
 Menyöi Tolvaj: *Az arithmetikának... mestersége* MKsz 1917. 98. p. (155)
 Kegelius: *Dwanácteró duchowné nábožné...* II. 1737. (156)
 Tránovský: *Cithara Sanctorum...* II. 1740. (157)
- 1694 *A Sz. Dávid... soltárival, ...ditsiretekkel, ...énekekkel és hymnusokkal*
...tellyes könyv... I. 1460. (158)
 Szenci Molnár: *Sz. Dávid... soltári* I. 1461. (159)
 Habermann: *Christliche Gebeth...* MKsz 1966. 177. p. (160)
Psalmen und geistreiche Lieder... MKsz 1966. 177. p. (161)
- 1694 Rhenius: *Donatus latino-germanicus* MKsz 1963. 120. p. 82. sz. (162)
- 1695 Alstedt: *Rudimenta linguae latinae* OSZK Évk. 1961/62. 242. p. (163)
- 1696 Ács: *Arany láncz... buzgó fohászokodások...* I. 1489. (164)
 Ács: *Zöngedözö mennyei kar...* I. 1490. (165)
 Beniczky: *Magyar rithmusok...* I. 1491. (166)

- Comenius: *Januae lingvarum... vestibulum* MKsz 1924. 96. p. (167)
 Az Sz. Dávid... *soltárrival, ...dicséretekkel, ...énekekkel és himnuszokkal*
tellyes könyv... Sztr. I. 2150/356., Sztr. 2151/357. (168)
 Dietericus: *Epitome Catechetica...* MKsz 1963. 120. p. 85. sz. (169)
 Tránovský: *Cithara Sanctorum...* II. 1839. (170)
- 1697 Szathmárnémethi: *Szent Dávid... hét poenitentia tartó soltáriból formált*
hét könyörgések... I. 1510. (171)
- 1698 Comenius: *Janua lingvae latinae reserata aurea* I. 1530. (172)
 Balassi—Rimai Istenes éneki. *Via Jacobaea...* MKsz 1930. 143. p. (173)
 Habermann: *Christliche Gebeth...* MKsz 1914. 159. p. (174)
- 1699 A Sz. Dávid... *soltárrival, ...dicséretekkel, ...énekekkel és himnuszokkal*
tellyes könyv... I. 1544., I. 1545. (175)
 Comenius: *Janua lingvarum... vestibulum* II. 1955. (176)
 Gretser: *Rudimenta lingvae graecae...* II. 1957. (177)
 Olla fortunae natalizantis ascetico-poetica duplex II. 1961. (178)
- 1700 Balassi—Rimai Istenes éneki. *Via Jacobaea...* I. 1562. (179)
 Gyöngyösi: *Új életre hozatott Chariclia* I. 1564. (180)
Articuli Diaetales Posonienses II. 2000. (181)
Articuli... MKCLXXXI. Soptonii... II. 2001. (182)
Cynosura Jurisperitorum... II. 2004. (183)
Gottgeheiligte Lob- und Dank-Andacht... II. 2006. (184)
- 1701 Ács: *Arany láncz...* I. 1631. (185)
 Balogh: *Cornelius Neposnak híres hadi-fejedelmekről...* I. 1633. (186)
 Pápai Páriz F.: *Pax Corporis...* I. 1636. (187)
 Sz. Dávid... *soltárrival, ...dicséretekkel, ...énekekkel és himnuszokkal*
tellyes könyv... OSZK Évk. 1959. 186. (188)
 Menyő Tolvaj: *Az arithmetikának... mestersége* I. 1637. (189)
 Alstedt: *Rudimenta lingvae latinae...* II. 2067. (190)
Obzvlasťne pisma Swatého Rečj... II. 2072. (191)
 Pilárik: *Die kleine Heerde...* II. 2073. (192)
 Sinapius: *Perlička díjtek Božijch...* II. 2074. (193)
- 1702 Comenius: *Januae lingvae... vestibulum* I. 1656. (194)
 Miskolczi: *Egy jeles vad-kert...* I. 1658. (195)
 Sz. Dávid... *soltárrival, ...dicséretekkel, ...énekekkel és himnuszokkal*
tellyes könyv... OSZK Évk. 1970/71. 232. p. (196)
 Buzinkai: *Compendii logici...* II. 2113. (197)
 Mlinarowich: *Duchovny žjvota-studnice...* II. 2115. (198)
 Mlinarowich: *Pjsnicny knižicka...* II. 2116. (199)
- 1703 Ács: *Zöngedező mennyei kar...* I. 1673. (200)
 Szenci Molnár: *Sz. Dávid... soltári* I. 1676. (201)
 Diószegi: *Lelki fegyver...* I. 1677. (202)
 Buzinkai: *Institutiones oratoriae* II. 2158. (203)
 Buzinkai: *Institutiones rhetoricae* II. 2159. (204)
 Dietericus: *Epitome Catechetica* II. 2163. (205)
 Neumann: *Gadro wsech modliteb...* II. 2166. (206)
- 1704 Balassi—Rimai Istenes éneki I. 1693. (207)
 Kegelius: *Tizenkét időösséges elmélkedések* I. 1694. (208)
 Énekes könyv (hymnuszok, dicséretetek, istenes énekek) I. 1695. (209)
 Szenci Molnár: *Sz. Dávid... soltári* I. 1696. (210)
- 1704 Sinapius: *Perlička díjtek Božijch...* II. 2210a (211)
- 1706 Ács: *Arany láncz...* I. 1714. (212)
 Ács: *Zöngedező mennyei kar...* MKsz 1878. 336. p. (213)
 Szathmárnémethi: *Mennyei tárház kulcsa...* I. 1716. (214)
 Gretser: *Rudimenta lingvae graecae...* II. 2250. (215)
 Menyő Tolvaj: *Az arithmetikának... mestersége* II. 2255. (216)
- 1707 Ács: *Arany láncz...* MKsz 1878. 318. p. (217)
 Brenner: *Peculiares Principum Hungaria...* II. 2286. (218)
 Kegelius: *Dwanácteró duchowné nábožné...* II. 2317. (219)
- 1708 Ács: *Boldog halál szekere...* I. 1744. (220)
 Ács: *Arany láncó...* Szinnyei I. 1. (221)

Pápai Páriz F.: <i>Dictionarium Latino-Hungaricum. Dictionarium Hungarico-Latinum. Tsétsi: Orthographica grammatica</i> I. 1746.	(222)
Petróczi: <i>Jó illattal füstölgő igaz szív...</i> I. 1747.	(223)
Kegelius: <i>Dwanáctero duchowné nábozné...</i> II. 2335a	(224)
1710 Schwab: <i>Kurtzer... Unterricht... Contagions Zeit...</i> II. 2400.	(225)
1711 Třanovský: <i>Cithara Sanctorum...</i> II. 2419.	(226)
1713 Gyöngyösi: <i>Porábul megéledett Phoenix...</i> Petrik II. 8.	(227)
Szenci Molnár: <i>Sz. Dávid... soldári</i> I. 503.	(228)
1714 Comenius: <i>Januae lingvarum... vestibulum</i> V. 99.	(229)
1715 Comenius: <i>Januae lingvarum... vestibulum</i> V. 99.	(230)
<i>Modlitby krestianské...</i> V. 182.	(231)
1716 Ács: <i>Arany láncz...</i> Szabó I. 1490.	(232)
1717 Bél: <i>Grammatica latina</i> Petrik I. 214.	(233)
1718 Bél: <i>Institutiones linguae germanicae</i> I. 215.	(234)
Jóny: <i>De auctoritate juris civilis...</i> II. 288.	(235)
1719 <i>Az anyaszentegyházbeli... Énekes könyv...</i> V. 34.	(236)
Szenci Molnár: <i>Sz. Dávid... soldári</i> V. 63.	(237)
1720 <i>Az anyaszentegyházbeli... Énekes könyv...</i> Petrik VII.	(238)
Szenci Molnár: <i>Sz. Dávid... soldári</i> I. 503.	(239)
<i>Balassi—Rimai Istenes éneki</i> Petrik VII.	(240)
1722 Comenius: <i>Janua lingvarum</i> I. 432.	(241)
1724 Comenius: <i>Janua linguae latinae reserata aurea</i> I. 432.	(242)
1725 <i>Obzvláštny pjsma Suatého Rečj...</i> I. 414.	(243)
1726 Ács: <i>Arany láncz...</i> I. 14.	(244)
Ács: <i>Zöngedező menyvei kar...</i> I. 15.	(245)
Bethlen: <i>Bujdosásnak emlékezetköve...</i> V. 61.	(246)
Ráday: <i>Lelki hódolás...</i> V. 416.	(247)
Szenci Molnár: <i>Sz. Dávid... soldári</i> Petrik VII.	(248)
1727 Jony: <i>Commentatio historico-juridica...</i> II. 288.	(249)
Menyődi Tolvaj: <i>Az arithmetikának... mestersége</i> V. 523.	(250)
1728 Beniczky: <i>Magyar rithmusok...</i> I. 230.	(251)
Comenius: <i>Orbis sensualium pictus...</i> I. 432.	(252)
1729 Hevenesi: <i>Ars bonae mortis...</i> II. 117.	(253)
Hevenesi: <i>Scintillae Ignatianae...</i> V. 198.	(254)
Menyődi Tolvaj: <i>Az arithmetikának... mestersége</i> III. 652.	(255)
1730 Balassi—Rimai: <i>Istenes éneki</i> I. 161.	(256)
Molnár: <i>Elementa grammaticae latinae</i> II. 772.	(257)

*A lőcsei könyvkiadás változása,
fellendülő és hanyatló periódusa*

A lőcsei tipográfia alapításától megszűnéséig, 126 éven keresztül folyamatosan működött; a könyvtermelés adataiból is láttuk már azonban, hogy a lőcsei könyvnyomtatásnak, könyvkiadásnak voltak kedvezőbb és kevésbé kedvező korszakai. A történelmi körülmények, elsősorban a protestáns egyház és iskolázás helyzete, fejlődése, majd visszaszorítása, az ellenreformáció diadala döntő befolyással volt a könyvkiadásra. Ezekről a (protestáns nyomdász számára) sorsdöntő eseményekről már írtunk az előző közleményben, elsősorban a cenzúrával kapcsolatban; most közelebbről vizsgáljuk meg, mit jelentett a lőcsei könyvkiadásban ezen történelmi körülményeknek a változása. Nem adhatunk irodalomtörténeti értékelést az összes megjelent műről, még csak egy részükről sem, inkább egy-egy időszak könyvkiadásának közös jellemzőire hívjuk fel a figyelmet. A lőcsei könyvkiadás egyes periódusainak határait mereven megvonni nem lehet, mégis az elemzés

során a következő periódusok több szempont alapján is adódtak: 1. a nyomda alapításától, 1625-től az 1650-es évek végéig, ez a lőcsei könyvkiadás egyértelműen kedvező periódusa, vége felé már a hanyatlás egy-két jelével, 2. az 1660-as évek válságos időszaka, 3. változások a könyvkiadásban az erőszakos ellenreformáció, a protestáns egyház „gyászévtizede” alatt, 4. a lőcsei könyvkiadás nagy fellenülése az 1680-as, 1690-es években, hasonló jellegű, de kisebb mennyiségű könyvkiadás a Rákóczi-szabadságharc alatt, 5. végül a hanyatló 18. századi periódus az 1710-es évek közepétől, amelyet a cenzúrával való eredménytelen, eleve kudarcra ítélt viaskodás jellemez.

A lőcsei Brewer-nyomda a protestáns egyházi és kulturális élet kedvező időszakában jött létre: a bécsi béke után megalakult a protestáns egyházak szervezetei, fellendült a protestáns iskolaügy; az ellenreformációs törekvések veszélyeztető tényezőként ugyan állandóan jelen voltak, de az adott politikai helyzetben csak kevésbé érvényesülhettek (elég, ha csak a protestáns erdélyi fejedelmek függetlenségi harcaira gondolunk, vagy a protestáns vármegyei nemesség és a polgárság érdekszövetségére vallási kérdésekben). Így mennyiségben és tartalmában egyaránt jelentős protestáns szellemű könyvkiadás alakult ki Lőcsén. Mennyiségben jelentős, hiszen a tipográfia a legtöbbet nyomtató magyarországi műhelyek között volt, s az összkiadáson belül igen magas (az 1630-as években például 81%) volt a vallásos irodalom és iskolai könyvek aránya, tartalmában pedig azért jelentős, mert a protestáns egyház és iskolák számos fontos, alapvető igényét elégítette ki.

Az addig kéziratban terjedt evangélikus templomi énekekből a Brewer-nyomda adott először válogatást 1629-ben (1), majd ezt követte az első nagyszabású, hivatalos egyházi használatra szánt evangélikus énekeskönyv megjelenése 1635-ben (6, 7, 8, 9). Ennek az énekeskönyvnek a részeként látott napvilágot először Magyarországon a Szenci Molnár Albert fordította genfi zsoltárok; a zsoltárok első hazai, kottával ellátott kiadása szintén lőcsei (52). Így a lőcsei nyomda jelentős szerepet vállalt az akkor még szokatlan, a konzervatív ízlés által nem elfogadott zsoltárok népszerűsítésében.¹² A lutheránus szlovákok első nagy énekgyűjteménye, a *Cithara Sanctorum* (12) a magyarral szinte egyidőben jelent meg: 1636-ban került ki a lőcsei sajtó alól. Ez az énekeskönyv a biblia mellett a legtöbbet kiadott szlovák mű lett.¹³ De nemcsak hivatalos egyházi használatra szánt énekeskönyvek jelentek meg Lőcsén, hanem a század egyik legnépszerűbb könyve, a vallásos költészet kiváló alkotása, Balassi Bálintnak és Rimai Jánosnak *Istenes éneki*.¹⁴

Sajnos semmit nem tudunk az 1644-es lőcsei biblia (33) kiadásának körülményeiről. Harsányi István előszó vagy ajánlás hiányából arra következtetett, hogy maga a nyomdász volt a kiadó. Kevés nyomda vállalkozhatott ebben a korban bibliakiadásra: a 16–17. században a vizsolyi biblia, az 1644-es lőcsei és az 1661-es Váradon elkezdett és Kolozsvárott befejezett

12. *A magyar irodalom története...* 88–89. p.

13. Szilády Jenő: *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1517–1711.* Bp. 1939. 98. p.

14. Szabó I. 702b.

biblia kivételével valamennyi külföldön: Németországban, Hollandiában látott napvilágot.¹⁵ Lehetséges, hogy a lőcsei kiadásra nem véletlenül 1644-ben került sor, hanem tudatosan a reformáció lőcsei térhódításának százesztendő jubileumára.

Nagyterjedelmű lutheránus prédikációgyűjtemény egyedül ebben az időszakban jelent meg Lőcsén, mégpedig két kiadásban: Balthasar Meisner vittenbergi ortodox lutheránus pap prédikációi (10, 24). Ugyanitt látott napvilágot az ortodox lutheránus és kálvinista nézetekkel szembenálló, irénikus törekvéseket képviselő Samorjai Jánosnak, dunántúli református szuperintendensnek agendája is, amely a lutheránus és kálvinista hitelveket és szertartásokat akarta közelíteni egymáshoz (11).¹⁶

Szép számmal nyomtattak Lőcsén ebben az időszakban protestáns kegyességi munkákat is. Jelentősebb közülük Jiřík Třanovský, Mihálykó János imádságoskönyve (3, 29), Madarász Márton önálló művei és fordításai (2, 31, 47), Philipp Kegelius és Johann Habermann nagyon népszerű imádságoskönyvei (17, 18, 61); mindkettő eltért már a 16. századi lutheri felfogástól, s ismét a katolikus hagyományokhoz közeledett. Találunk ez időszak lőcsei nyomtatványai között ortodox dogmatizmussal szembeforduló, a személyesebb vallásosság igényével fellépő, puritán szellemű kegyességi műveket is, az angol Bayly és Perkins műveinek magyar fordításait (16, 25, 13, 14, 23).¹⁷

A lőcsei vallásos szellemű könyvkiadás azért válhatott (többek között) jelentőssé, mert ezeknek a fordításoknak, ill. eredeti műveknek a létrejöttét, kinyomtatását egy szélesebb mecénási réteg pártfogása segítette. Már említettük, hogy a lőcsei nyomda mellett nem volt olyan egyházi magasabb fokú iskolai intézmény, amely megszabta volna a nyomda működését, egyben anyagilag is dotálta volna: ez utóbbi szerepet a környék protestáns arisztokratái, nemesei vették át. Egy esetben a várossal is találkozunk, mint mecénással: Madarász Márton imádságoskönyvéénél (2) Eperjes városával. A továbbiakban röviden felsoroljuk azokat a főúri-nemesi mecénásokat, akiknek egy-egy vallásos szellemű mű lőcsei kiadása köszönhető: Dobi István (16), Debreczeni Tamás deák (13, 14, 23), Szécsi Györgyné Homonnai Drugeth Mária, gömöri főispán özvegye (18, 31), Várdai Kata, Bedegi Nyári Pál váradi főkapitány özvegye (22), Bedegi Nyári Bernát (47), id. Thököly István (40, 58), Thököly Katalin, Szunyogh János és felesége, Thurzó Anna (Třanovský: *Phiala odoramentorum. Modlitby krestianské...*), Szunyogh János (12), Sudov Gábor, Madách János (*Modlitby krestianské*),¹⁸ Illésházy Gábor (58), Bakos Gábor szatmári főkapitány és gyermekei, Máriaassy Imréné Bakos Borbála, Bakos Mózes, Vér Ferencné Bakos Mária és Bakos Zsuzsa (64, 65). A mecénások szerepe elsősorban a vallásos irodalomnál volt

15. Harsányi István: *A magyar biblia*. Bp. 1927. 60. p.

16. Bucsay Mihály: *A magyar református egyház története 2. korszak: Az ellenreformáció és ortodoxia kora (1608–1715)*. Bp. 1972. 49. p.

17. Szilády i. m. 138., 142., 169. p. — Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története (a legrégebb időktől 1848-ig)*. Bp. 1926. 283. p. — *A magyar irodalom története...* 235. p. — Esze Tamás: *A magyar Praxis Pietatis*. Kiadástörténeti tanulmány. = *Könyv és Könyvtár* 3. Debrecen 1963. 43–79. p.

18. Szabó II. 502., II. 581a, C. 1015.

jelentős (főleg a magyar nyelvűnél, de a szlováknál is), azonkívül néhány tudományos műnél.

Az eddigi rövid ismertetésből is láthatjuk, hogy lutheránus és kálvinista szellemű művek egyaránt megjelentek Lőcsén, ami arra enged következtetni, hogy a nyomda nemcsak szűkebb (lutheránus) környezete számára dolgozott, hanem szélesebb környezete, a Felvidék és az Erdéllyel határos részek kálvinista gyülekezetei számára is. Ez a politikai viszonyokon alapuló vallási „engedékenység” természetesen nem terjedt ki a katolikus könyvek nyomtatására. Ilyenekre a nyomdász csak titokban, impresszum kitétele nélkül vállalkozott.¹⁹ Így került ki a lőcsei sajtó alól az első nagyjelentőségű katolikus énekgyűjtemény, a *Cantus Catholici* (51) Kisdi Benedek egri püspök támogatásával, s néhány iskolai meghívó a szepesváraljai jezsuita gimnázium előadásaira. A nyomdász azonban került olyan könyvek megjelentetését, amelyek túlságosan magukra vonták volna az egymással harcoló felekezetek figyelmét: vitairatot szinte alig nyomtatott (csak két kisebb jelentőségű latin nyelvűt)²⁰, s nem a teológiai műveket, hanem a nagyobb tömegeknek szánt, népszerű vallásos irodalmat helyezte a könyvkiadásban előtérbe, ami szintén abból adódott, hogy a nyomda kevésbé volt egy egyházi vagy tudományos centrumhoz kötve.

A lőcsei nyomda iskolai könyvkiadása is a tipográfia meglehetősen széles hatókörét bizonyítja. A disputációkra, meghívókra magától értetődően rá volt nyomtatva, hogy mely iskola számára készült: így tudjuk, hogy a lőcsei nyomda jó kapcsolatban volt a besztercebányai, rózsahegy, körmöcbányai, zsolnai, eperjesi, lőcsei protestáns gimnáziumokkal.

A tárgyalt időszak lőcsei könyvkiadásában ki kell emelnünk még a széphistóriák, oktató versek, népszerű prózai elbeszélések viszonylag magas számát. Lorenz Brewer két ízben adott ki história-sorozatot²¹: 1630 és 1650 körül. A bibliai, regényes témájú, történelmi históriák, regényes elbeszélések mellett korabeli eseményekről tudósító históriával is találkozunk: Lupuj vajda históriájával 1653-ból. Ugyanilyen szerepet töltött be az első magyar nyelvű újságlevél is, amely 1634-ben jelent meg Lőcsén Wallenstein árulásáról. Ez időszak könyvkiadásából figyelmet érdemel még David Frölich

19. Kivétel ez alól két katolikus nyomtatvány (dicsőítő vers) 1632-ből, ill. 1634-ből (II. 479, II. 491.), amely feltehetően a város tudtával jelent meg Lőcsén, mégpedig akkor ill. nem sokkal azután, hogy Peter Zabler lőcsei evangélikus lelkész kiátkozási ügye zajlott. Röviden összefoglalva az eseményeket: Peter Zabler és két evangélikus pap-társra felbontott egy házasságot; a szepesi prépost erről értesülvén, feljelentette őket az esztergomi főegyházmegyénel. Pázmány Péter érsek a három papot Nagyszombatba idézte; a megyegyűlés és az elzárólagosított 13 város kormányzója, Stanislaw Lubomirski is ellenezte a szentszék előtti megjelenést, így az idézettek nem jelentek meg Nagyszombatban, mire az érsek egyházi átokkal sújtotta a három prédikátort. Lőcse polgársága és a megyei nemesek attól tartottak, hogy az átok kihatással lesz kereskedelmük alakulására, ezért egyezkedni kényszerültek a szepesi préposttal. Hosszútóthy László végül 1633. márciusában 50 arany és 4 tallér ajándék fejében feloldotta a papokat az egyházi átok alól. Az említett két lőcsei nyomtatvány Pázmány Péternek, ill. Hosszútóthy Lászlónak volt ajánlva. Az eseményekről l. Bruckner Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben*. Bp. 1922. 233–238. p.

20. Szabó II. 639, II. 661.

21. A históriásorozatokról l. Pavercsik Ilona: *Néhány impresszum nélküli lőcsei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása*. = MKsz. 1978. 360–361. p.

tudományos műve a szepességi németekről²², valamint több, igen terjedelmes joggyűjtemény kiadása (15, 68, 48).

A 17. században (az alapítás utáni néhány évet nem számolva) a lőcsei könyvkiadás az 1660-as években volt a legalacsonyabb szinten. Elsősorban a magyar nyelvű vallásos irodalom kiadása csökkent igen nagy mértékben. Ettől az időtől kezdve jelentősebb szerepet kapnak a már korábban megjelent lőcsei könyveknek utánnyomásai (77, 79, 80, 81). A protestáns (itt elsősorban evangélikus) vallásos irodalomnak kevés új alkotása született, az evangélikus szellemi élet fejlődése már az erőszakos ellenreformáció előtt megtorpant. Ennek egyik nagyon fontos oka az lehetett, hogy a Felvidék keleti részének vallási erőviszonyai ekkor már döntően átalakultak, a nagyhatalmú arisztokrácia, s a nemesség egy része is visszatért a katolikus egyház kebelébe, így a protestáns vallási irodalom elvesztette pártfogó rétegét. Ez a folyamat már az 1650-es években észrevehető, már akkor csökkent a mecénások száma, 1659 után pedig egyáltalán nem ismerünk olyan Lőcsén megjelent protestáns vallásos művet, amelynek kiadását mecénás segítette volna. A vallási erőviszonyok gyökeres változását mutatja az is, hogy ekkor már nyíltan megjelentek Lőcsén katolikus vallásos művek Gyöngyösi Chrisostomus Jánostól Wesselényi Ferenc nádor és Szécsi Annamária támogatásával.^{22a}

A magyar nyelvű vallásos könyvkiadás tehát a korábnál jóval kisebb szerepet töltött be, ugyanakkor megjelent már néhány német nyelvű hitbuzgalmi mű Lőcsén. [Chemnitius: *Selige Sterbekunst* (72), Langsfeld: *Epistolisches Gebethbüchlein* stb.]²³ A szlovák nyelvű vallásos könyvkiadás, amely az 1630-as évek közepén indult meg Lőcsén, végig nagyjából azonos szinten maradt.

Ebben az időben számottevően növekedett a disputációk és az alkalmi költészet termékeinek kinyomtatása. Az 1660-as években több mint másfélszer annyi disputációt nyomtattak Lőcsén, mint addig együttvéve. A már korábban felsorolt gimnáziumokon kívül még készültek a kassai, pozsonyi evangélikus gimnáziumok és az eperjesi protestáns főiskola részére. Még nagyobb mértékben növekedett az alkalmi nyomtatványok száma: az 1660-as évtized 183 lőcsei nyomtatványából 88 volt dicsőítő, lakodalmi vers vagy halotti búcsúztató. Ezen irodalmi értékkel nem bíró versek kinyomtatására szinte az egész Felvidékről érkeztek megrendelések: nagyrészüket Szepes és Sáros vármegyéből (a lengyeleknek elzáróított 13 városból is), de szép számmal a bányavárosokból, sőt még a nyugati határszél közeléből, Pozsonyból, Sopronból is. Szerzőik elsősorban papok, tanítók; a vezető egyházi és világi értelmiség közös külföldi tanulmányok során megalapozott személyes kapcsolatait ezen a módon is tovább ápolta. A korábban főleg főurak, nemesi családok részére készült alkalmi nyomtatványok egyre inkább a polgársághoz, az egyházi és világi értelmiséghez szóltak. (A gazdag polgárság

22. Az újságlevél: Szabó I. 640. L. *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk. Kókay György. Bp. 1979. 34. p. — Frölich műve: Szabó II. 576. L. Pukánszky i. m. 352. p. 22a Szabó I. 1024.

23. Pukánszky Béla: *Nachdrucke deutscher Erbauungsschriften aus ungarländischen Offizinen des 17. Jahrhunderts.* = *Gutenberg Jahrbuch* 1931. 247. p.

anyagi „áldozatkészsége” e művecskék nyomtatási költségeinek fedezésében ki is merült, nagyon ritka ebben az időben, hogy egy gazdagabb polgár jelentős, irodalmilag értékesebb mű mecénása lett volna.) Az 1660-as évek lőcsei könyvkiadásáról összességében elmondhatjuk, hogy a könyvkiadás „felhígult”, elszaporodtak az értéktelenebb művek.

Milyen változást hozott a lőcsei könyvkiadásban az erőszakos ellenreformáció, a protestáns egyházak „gyászévtizede”? A várakozással ellentétben nem hozott feltűnő változást. A könyvkiadásban nagyobb súlyt kaptak ugyan a katolikus művek, de még mindig háttérbe szorultak a protestáns szellemű könyvek mögött. Ekkor jelent meg Lőcsén a század egyik legnépszerűbb katolikus ájtatos műve, Pázmány Péter imádságoskönyve (93), továbbá Nyéki Vörös Mátyás „...*Jóra intő Tsengetyűje*”, Kiss Imre jezsuita páter prédikációi,²⁴ katolikus tankönyvek a jezsuita gimnázium hallgatói számára (90, 96, 98, 102, 105) stb. De továbbra is napvilágot láttak Lőcsén protestáns kegyességi művek: sok korábbi mű utánnyomása (85, 103, 108, 89, 100, 94, 104, 95, 109 stb.), valamint új vallásos művek is, például a *Mennyei tárház kulcsa* (106), vagy a *Lilium humilitatis...* (107), amely a protestáns egyház siralmas helyzetét érzékelteti. Az 1673-as szigorú cenzúrarendeletet láthatóan a Brewer-nyomda sem tartotta be. Lehetőség, hogy ez a kassai jezsuiták könyvkiadásának helyzetével függ össze: nekik ugyanis nem volt állandó nyomdájuk, hol Kassán, hol Lőcsén rendeltek meg egy-egy mű kinyomtatását, rá voltak szorulva a környék protestáns műhelyeire.

Alkalmi nyomtatványokat ebben az időben egyáltalán nem nyomtattak Lőcsén, hiszen szerzőik, a protestáns papok, tanítók száműzetésben voltak. Disputációt sem: ettől az időtől kezdve megszűnt a protestáns gimnáziumok vizsgatételeinek kinyomtatása; ami keveset Lőcsén még megjelentettek, az a kassai jezsuita gimnázium és akadémia részére készült (ill. a Thökölykorszakban az eperjesi főiskola részére). A protestáns gimnáziumoknak az erőszakos ellenreformáció utáni nagyon kedvezőtlen anyagi helyzete nem tette lehetővé a disputációk kinyomtatását.

A 17. század utolsó két évtizedének és a 18. század eleje protestáns vallásos könyvkiadásának jelentősége az 1630-as, 1640-es évekéhez hasonló. Ekkor talált utat — német műveken keresztül — Magyarországra a Halleből kiindult pietista kegyesség irányzata, amely jelentősen fellendítette a protestáns énekköltészetet és kegyességi irodalmat. Az időszak kezdete egybeesett a protestáns vallásszabadságot ismét biztosító Thököly-felkeléssel, vége pedig a vallási felekezetek megbékélését célul kitűző Rákóczi-szabadságharccal.

A lőcsei könyvkiadásban különösen az énekeskönyvek számának gyarapodása szembetűnő. A magyar és szlovák nyelvű énekeskönyvek után a Brewer-nyomda az 1680-as években nyomtatott először német nyelvű énekeskönyvet. A nyomtatott német nyelvű hivatalos egyházi énekgyűjteménye a magyarhoz és szlovákhhoz képest fél évszázadot késett: ennek oka az volt, hogy a 17. század közepéig a szepességi lutheránus egyházban a latin nyelvű énekek voltak túlsúlyban, csak 1656-ban váltották fel a latin

24. Szabó I. 1217.

templomi énekeket a német nyelvűek.²⁵ Az első német nyelvű, hivatalos egyházi használatra szánt énekeskönyvet 1683-ban adták Pozsonyban, ezt követte 1686-ban a jóval nagyobb terjedelmű lőcsei énekeskönyv (128). Ez a *Christliches... Gesangbuch* egyben a pietista énekköltészet első, nagyterjedelmű magyarországi gyűjteménye.²⁶ Ebben az időben jelent meg először Lőcsén német nyelvű zsoltároskönyv is (1684-ben).²⁷

A korszak másik jelentős, pietista szellemű, magyar nyelvű énekgyűjteménye 1692-ben látott napvilágot Lőcsén: az Ács Mihály szerkesztette *Zöngedőző mennyei kar* (146, 165, 200, 213). Beniczki Péternek *Magyar rithmosok* című, szép számmal vallásos verseket tartalmazó kötetének is több lőcsei kiadását ismerjük ebből az időből (118, 147, 166).

A *Zöngedőző mennyei kar* mellett a pietista kegyesség másik leggyakrabban forgatott műve Ács Mihály *Arany lánc* c. imádságoskönyve volt (164, 185, 212, 217, 221). Népszerű protestáns kegyességi művek még ebből az időszakból: Ács Mihály: *Boldog halál szekere* (220), Kaspar Neumann: *Minden imádságoknak veleje* (123, 136, 206), Petróczy Kata Szidónia Arndtfordítása (223), Pápai Páriz Imre, Diószegi István, Georg Zölner kegyességi művei (138, 202, 126), Örvendi Molnár Ferenc verses szentírás-kivonata (148), Szatmárnémethi Mihály zsoltármagyarázatai (122) stb. E sok új vallásos irodalmi mű mellett továbbra is megjelentek a már elfogadott, népszerűvé vált korábbi vallásos műveknek utánnyomásai.

Katolikus vallásos műveket ebben az időszakban is nyomtatott a Brewer-nyomda, de nem nagy számban: megemlíthetjük a *Lelki útiköltés* c. kegyességi művet (153), Rényes István jezsuita halotti prédikációit;²⁸ jelentősebb ezeknél Ernst Gröning szepesolasi premontrei pap *Granat-Appfel Marianischer Zühr...* c. műve (145), amely az ellenreformáció korának egyetlen nagyobb szabású, német nyelvű katolikus prédikációgyűjteménye.²⁹

A lőcsei tankönyvkiadás is magas szinten volt ebben az időszakban. Az iskolai vallásoktatást szolgáló katekizmusokat ekkor nyomtatott a Brewer-műhely nagyobb számban: 30 év alatt annyit, mint korábban majdnem 60 év alatt. 1629–1704 között 12 alkalommal jelent meg Luther kis katekizmus. Rendkívül érdekes, hogy evangélikus város nyomdájában jelent meg a református Heidelbergi Káté legtöbb kiadása.³⁰ A lőcsei könyvkiadás legnépszerűbb szerzőjévé Comenius vált: 1643–1728 között különböző műveinek 34 kiadása került ki a lőcsei sajtó alól. Ebből az időből származik nagyjelentőségű *Orbis sensualium pictus* c. tankönyvének lőcsei három, ill.

25. Hain Gáspár *Lőcsei krónikája*. A Szepesmegyei Történelmi Társulat megbízásából kiadták: Bal Jereomos, Förster Jenő és Kaufmann Aurél. Lőcse 1910–1913. 267. p.

26. Pukánszky: *A magyarországi német...* 271. p.

27. Uo.

28. Szabó I. 343., I. 1344., II. 1571.

29. Pukánszky: *A magyarországi német...* 306–307. p.

30. A lutheránus és református katekizmus-kiadások részletes felsorolását l. a tanulmány címével azonos című doktori disszertációban. Kézirat. 1980. 283–284. p. A református kátékról: Nagy Barna: *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században.* = *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. Bp. 1965. 15–91. p.

négy nyelvű kiadása, amely rengeteg fametszetével az iskolai szemléltető nyelvoktatást segítette (119, 120).

Az 1670—1700 közti időszakban további széphistóriák, prózai elbeszélések jelentek meg Lőcsén. Itt láttak napvilágot a kor legnépszerűbb barokk költőjének, Gyöngyösi Istvának a művei is (139, 152, 180). Különböző joggyűjtemények kiadásával is kitűnt ekkor a Brewer-nyomda: a *Cynosura Jurisperitorum*... c. kiadványa (133, 183) például az addigi országgyűlések összes artikulusát megadta téma szerint csoportosítva; több alkalommal megjelentek az 1681. évi soproni és az 1687. évi pozsonyi országgyűlés törvényeikkei (110, 130, 131, 182, 181). A tudományos könyvkiadásban igen jelentős Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis* c. orvostudományi művének megjelentetése (149), de még inkább Pápai Páriz latin—magyar, magyar—latin szótárának, a magyar nyelvtudomány e kiemelkedő alkotásának 1708-as első kiadása (222). Közismert az is, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt a lőcsei sajtó alól került ki az első magyarországi újságnak, a *Mercurius Veridicus ex Hungariának* első három száma.³¹

Itt kell röviden megemlékeznünk a lőcsei kalendáriumokról is. Ezeket a Brewer-nyomda már kezdetektől kiadta, először magyar, német, majd szlovák nyelven is, országosan népszerűvé azonban csak a 17. század utolsó harmadában váltak. Az 1670-es években Kolozsvárott már lőcsei mintára jelentek meg a naptárak, s Töltési István komáromi nyomdász 1705-ben olyan kalendáriumok kinyomtatására kapott 15 évre szóló szabadalmat, amelyet „annak előtte Lőtsén szokta nyomtattatni”.³² A naptárak protestáns jellegét mutatja, hogy az új időszámítás bevezetése után még egy évszázaddal is ónaptári táblákat szintén tartalmaztak: csak 1700-ban jelent meg az első, csak az új időszámítást feltüntető lőcsei kalendárium. A kalendáriumoknak számunkra legérdekesebb része a történelmünk legfontosabb adatait felsorakoztató *Magyar Krónika*.³³

A 17. század végének, a 18. század elejének lőcsei könyvkiadását összefoglalóan értékelve elsősorban azt a kérdést kell vizsgálnunk: mi okozhatta a Brewer-nyomda teljesítményének nagymértékű növekedését, fellendülését? (ez a teljesítmény csak a Rákóczi-szabadságharc alatt, a háborús idők miatt csökkent érhető módon). A protestáns vallás gyakorlata az 1681. évi soproni országgyűlés után — erős korlátozásokkal — újra biztosítva volt, a protestáns gyülekezetek és iskolák azonban nyomorúságos anyagi helyzetben voltak; a lőcsei könyvkiadás ennek ellenére növekedett, noha a vallá-

31. *A magyar sajtó története*... 41—44. p.

32. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. I—III. rész. Kézirat. Bp. 1961. II. rész 197. p. A Brewer-örökösök a kizárólagos szabadalom ellenére továbbra is megjelentették a Neubarth-féle naptárat, de már csak néhány évig: 1711 őszén már Valentin Hancken 1712-re szóló „Házi és úti új kalendáriumát” nyomtatták ki Lőcsén. A változtatás előzménye az lehetett, hogy Töltési István panasszal fordult az udvarhoz a privilégium megsértői ellen. Ismerjük a lőcsei tanácsnak a királyi kancelláriához ez ügyben 1711 őszén írott levelét, melyben a tanács azt jelentette, hogy a Brewer-nyomda nem a korábbi lőcsei kalendáriumot, hanem Valentin Hancken naptárát jelenteti meg. Az iratot l. Okresny Archiv Levoča, (továbbiakban: OAL) II. 150.

33. A kolozsvári és a lőcsei kalendáriumokról, ill. krónikájukról l. Dukkon Ágnes: *Tótfalusi Kis Miklós naptárjai* (1694—1702). = ItK 1978. 52—61. p.

szos és iskolai könyvek aránya ekkor (az 1680-as, 1690-es években) volt az összkiadáson belül a legmagasabb, 78, ill. 88%.

A lőcsei könyvkiadást nem vizsgálhatjuk a korabeli magyarországi protestáns könyvkiadástól elszigetelten: a Brewer-nyomda teljesítményének alakulása ugyanis nagymértékben eltért a többi protestáns műhelyétől, ill. a protestáns könyvkiadás változásának országos tendenciájától. Az 1670-es évekre a dunántúli protestáns nyomdák (Pozsony, Kőszeg, s kisebb korábbi műhelyek) megszűntek. A Felvidéken az 1670-es évektől három protestáns nyomda dolgozott: Bártfán, Lőcsén és Zsolnán. A városi tulajdonban levő, nagymúltú bártfai műhely tevékenysége a 17. század utolsó harmadában már kisebb arányú volt; a zsolnai nyomda teljesítménye (elsősorban szlovák vallásos művek kiadása) még annyira sem volt számottevő. A sárospataki református nyomda tevékenysége ismert körülmények között 1671-ben megszűnt. A debreceni nyomda nemcsak tipográfiaillag, de a könyvkiadást tekintve is hanyatló periódusában volt. Erdélyben Nagyszombatban, Kolozsvárott, Brassóban működött hosszabb ideig protestáns nyomda: könyvkiadása csak a kolozsvárinak volt jelentős, az is inkább a század legvégén. A 17. század utolsó három évtizedében a lőcsei Brewer-műhely volt a vezető evangélikus nyomda Magyarországon. (Erdélyben vezető protestáns nyomda volt a kolozsvári, Magyarországon kisebb mértékben a debreceni.) A még megmaradt lutheránus egyházközségeket, iskolákat elsősorban a lőcsei nyomda látta el vallásos művekkel, tankönyvekkel: az evangélikus vallásos és iskolai könyvkiadás főleg arra a helyre összpontosult, ahol — a nyomdász anyagi helyzetét tekintve — korábban is igen kedvezőek voltak a könyvkiadás körülményei.

A Rákóczi-szabadságharc utáni három évtized lőcsei vallásos könyvkiadása hanyatlást mutat az előző időszakhoz képest. Az 1710-es, 1720-as években a Brewer-nyomda kb. annyi énekeskönyvet és kegyességi művet jelentetett meg, mint a 17. század közepének válságos periódusában. Többnyire a már ismertetett protestáns vallásos művek utánnomásai kerültek ki a lőcsei sajtó alól (226, 228, 232, 236, 237, 238, 239, 240, 244, 245, 248, 251, 256). Újabb vallásos művek a lőcsei könyvkiadásban: egy szlovák szentírásmagyarázat (243), Ráday Pál *Lelki hódolása* (247) és Bethlen Kata *Bujdosásnak emlékezetköve* c. munkája (246).

Ennek az időszaknak lőcsei könyvkiadásáról szólva a felekezeti jelleget különösen hangsúlyoznunk kell. Korábban Lorenz Brewer nyomtatott katolikus könyveket, de inkább alkalmi dicsőítő verseket, a jezsuita gimnáziumnak iskolai meghívókat; Samuel Brewer már tankönyveket, kegyességi műveket, prédikációkat is. Johann Brewer az 1710-es, 1720-as években kizárólag protestáns könyveket adott ki! A fordulópontot ebből a szempontból az 1729-es év jelentette. Ekkor két katolikus kegyességi mű is napvilágot látott Lőcsén: Hevenesi Gábor két latin nyelvű hitbuzgalmi művének utánnomása (253, 254). Ez azonban a végpont is volt a lőcsei vallásos könyvkiadásban: több vallásos könyv, sem protestáns, sem katolikus nem jelent meg Lőcsén.

A protestáns katekizmusok kiadása Lőcsén ebben az időben a cenzúra nyomása miatt teljesen megszűnt. Tankönyveket még kiadott a Brewer-nyomda (főleg Comenius-tankönyveket, Bél Mátyás nyelvtanait) (229, 230, 241, 242, 252, 233, 234 stb.), disputációkat, iskolai meghívókat már nem

(hiszen azt csak a kassai jezsuiták részére nyomtathatott volna). Egy-két jogi könyv is megjelent ebben az időben (235, 249), de a cenzúra akadályozása miatt a könyvkiadás egyre inkább beszűkült, az 1730-as években szinte csak a kalendáriumokra terjedt ki (azok is már krónika nélkül jelentek meg). Nagyon érdekes, hogy Johann Brewer nem tért rá — a tipográfia kisebb teljesítményét ellensúlyozandó — a széphistóriák, a népszerű világi irodalmi művek nyomtatására, sőt: egyetlen ilyen kiadványt sem ismerünk tőle! Johann Brewer könyvkiadói munkásságában — úgy érezzük — tudatos kiadói szempontok érvényesültek, sokkal inkább, mint apja vagy nagyapja tevékenységében: ezt kell látnunk a könyvkiadás szigorú protestáns felekezeti jellegében, színvonalas vallásos művek, tankönyvek, tudományos művek választásában, s más, értéktelenebbnek tartott irodalmi műfajok elutasításában. A jezsuiták cenzúrájának kijátszásával azonban hiába próbálkozott (mint azt már az előző közleményben ismertettük a Comenius-tankönyv külföldi megjelentetése kapcsán), a protestáns könyvkiadást nagymértékben gátló cenzúra-rendelkezésekkel szemben semmit sem tehetett.

A lőcsei nyomda saját kiadásai

A lőcsei könyvkiadásban a nyomda szűkebb és szélesebb környezetének vallási, kulturális irányzatai, törekvései öltenek testet; a tipográfia munkájával hozzájárult e törekvések szétsugárzásához, hatásuk megsokszorozódásához. Már az eddig leírtak alapján is láthatjuk, hogy a Brewer-műhely igen sok esetben megrendelésre dolgozott, a műnek nem kiadója volt, csak nyomtatója. Hamis képet kapnánk azonban a lőcsei könyvkiadásról, ha általánosítanánk ezt a megállapítást: a Brewer-nyomda ugyanis aktívan is részt vett a könyvkiadás folyamatában.

Melyek azok a lőcsei nyomtatványok, amelyek a nyomdász saját kiadásának tekinthetők? Nemcsak azok, amelyeken fel van tüntetve a saját kiadás, hanem minden olyan mű, amely nem a mecénás vagy szerző, megrendelő költségén jelent meg. Mecénás személyére az ajánlásból következtethetünk, a szerző kiadását az impresszum feltüntette: egyedül az alkalmi nyomtatványok impresszuma nem közölte a megrendelő személyét, de magától értetődő, hogy ezek nyomtatási költségeit nem a nyomdász viselte.

A lőcsei nyomtatványok közül az impresszumban a saját kiadást feltüntető könyvek a következők:

Werbőczy: <i>Decretum latino-hungaricum</i>	1637
<i>Evangeliumok és epistolák latin—magyar</i>	1639
<i>latin—görög</i>	1639
Meisner: <i>Elmélkedésinek a vasárnapi evangéliumokba...</i>	1641
Melanchton: <i>Grammatica</i>	1648
Dietericus: <i>Institutiones Catecheticae</i>	1649
Molnár: <i>Elementa grammaticae latinae</i>	1650
Rhenius: <i>Compendium latinae grammaticae</i>	1650

Dietericus: <i>Institutiones Rhetoricae</i>	1657
Scharf: <i>Manuale logicum</i>	1660
<i>Praecepta Rhetorices</i>	1675 ³⁴

Látjuk tehát, hogy Lorenz Brewer tíz esetben írta ki az impresszumban a saját kiadást: egy jogi, egy prédikációskötetnél és nyolc tankönyvnel. Úgy tűnik, a tankönyveknél ekkor még nem volt megszokott a nyomdász kiadói szerepe, ezt külön hangsúlyozni kellett. Később a lőcsei tankönyveknél általánossá válhatott, nem kellett külön kiírni az impresszumba. Feltűnő, hogy Samuel már csak egy könyvre írta rá: saját költségével, éppen egy a lőcsei jezsuita gimnázium számára készült tankönyvre. Bizonyos, hogy a kezdeményezés nem tőle indult ki: a „typis et sumptibus Samuelis Breweri” valószínűleg azért került a címlapra, hogy egyértelmű legyen, hogy a tankönyv nemcsak a megrendelőnél, hanem a nyomdásznál is kapható.

Lorenz Brewer idejében a Lőcsén megjelent tankönyveket eleinte megrendelésre nyomtathatták, később, kb. az 1640-es évektől általában a nyomdász saját kiadásában. A népszerű kegyességi művek utánnymosásának költségeit szintén a nyomdász fedezte; a széphistóriáknak, oktatóverseknek is a nyomda volt a kiadójuk. Lorenz Brewer adta ki saját költségén a *Keresztényi Énekeket* (1) és Mihálykó János *Keresztényi istenes és aiatatos imádságok* c. művét is (3, 29). Mindkettőhöz ő írt ajánlást, feltehetően egy korábbi kiadásból átvéve, hiszen az egyiket Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszonynak ajánlotta (hét évvel a halála után), a másikat Nyári Krisztinának, Thurzó Imre feleségének akkor, amikor már katolizált, s Eszterházy Miklós felesége volt.³⁵ Nem tartjuk valószínűnek, hogy ezekről az eseményekről Lorenz Brewer ne tudott volna; inkább reklámfogás lehetett a magas pártfogókhoz intézett ajánlás. Lorenz Brewer Máriássy Pálhoz szóló latin nyelvű ajánlásával jelent meg az 1627. évi magyar kalendárium.³⁶ (A Michael Ficker lőcsei kereskedőhöz intézett ajánlást már az előző közleményben ismertettük.) A naptárak is a nyomdász saját kiadásában jelentek meg, annak ellenére, hogy a 17. század közepéig gyakori volt, hogy a szerkesztő vagy a nyomdász tekintélyes pártfogónak ajánlotta.

Nemcsak egyes könyvek kiadása, hanem fordítások létrejötte is kapcsolódik Lorenz Brewer személyéhez. Szenci Molnár Albert Ziegler *Discursus de summo bono* c. művét Lorenz Brewer ismételt kérésére fordította le magyarra. A nyomdász a fordítás illendő jutalmát is megígérte.³⁷ Ugyancsak Lorenz Brewer kezdeményezte Sebald Heyden *Formulae puerilium colloquiorum* c. latin–német tankönyv szlovák változatának az elkészíté-

34. Szabó I. 672 = II. 511., II. 512, I. 696 = II. 540, II. 541, I. 719, II. 689, II. 703, II. 730, II. 732, II. 879, MKsz 1930. 309. p., II. 1362.

35. Č. 786.

36. MKsz 1929. 98. p.

37. Szabó I. 594. Modern szövegkiadása: Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono* (*Értekezés a legfőbb jóról*). S. a. rend.: Vásárhelyi Judit. Bp. 1975. 90. p.

sét: a háromnyelvű, ifj. Jiřík Tranovsky által szlovákra fordított tankönyv 1655-ben jelent meg Lőcsén.³⁸

Az 1650-es években fordult a lőcsei nyomdász III. Ferdinánd magyar királyhoz, hogy a magyar törvények kiadására privilégiumot nyerjen. III. Ferdinánd 1654. augusztus 1-én kelt leiratában Lorenz Brewer „szenátornak és tipográfusnak” engedélyezte a törvények kiadását és árusítását. A leirat szövegéből egyértelműen nem, de a lajstromból kiderül, hogy ez a törvénygyűjtemény Werbőczy műve, amely azonban nem az 1650-es években, hanem 1660-ban látott napvilágot. A késedelem okát nem tudjuk, annyi azonban bizonyos, hogy az ismert magyarországi privilégiumokat ezzel a lőcsei szabadalommal is ki kell egészítenünk.³⁹

Még egy érdekes adat Lorenz Brewer idejéből: az 1639-ben *Votivae acclamationes in nuptias... Johannis Mautneri...* címmel Johann Mautner kassai rektor esküvőjére megjelentlakodalmi versnek Valentin Gevers kassai könyvkereskedő volt a kiadója, a nyomtatás költségeit ő fedezte.⁴⁰

Samuel Brewer csak egyetlen — katolikus — könyv címlapjára tette ki mint kiadó a nevét, pedig számos könyv kiadása kapcsolódik hozzá. A tankönyvek, széphistóriák éppúgy, mint apja idejében, azonkívül a korábbinál nagyobb arányban a kegyességi művek utánnyomása. Láttuk, hogy az 1660-as évektől kezdve a protestáns vallásos irodalomnak nem volt mecénása: így a protestáns vallásos munkák kiadásának költsége a nyomdászra hárult. Samuel Brewer nevéhez fűződik egy fordítás létrejötte is: az ismeretlen szerzőtől származó *Isten gyermekeinek gyöngyöcskéje* c. mű szlovák fordítása Daniel Sinapiustól (114). Az 1683-ban megjelent mű előszavában Sinapius leírta, hogy „Samuel Brewer lőcsei tipográfus azon buzgó szeretetből, mely Isten dicsőségének terjedése, s azon jóindulatból, mely a kevés könyvvel bíró szlovák egyházak iránt benne él”, a könyv kiadására vonatkozólag előzőleg megbeszélést folytatott vele.⁴¹ Samuel Brewer javításaival jelent meg Kegelius *tizenkét idvösséges elmélkedések* című művének 1668. évi kiadása is.⁴¹⁻

A 18. századi lőcsei nyomtatványok jelentős részének a nyomda lehetett a kiadója, akár protestáns kegyességi műről, akár tankönyvről vagy kalendáriumról volt szó. Lényegében csak az alkalmi nyomtatványok, a tudományos művek és a korábban említett két katolikus hitbuzgalmi mű nem tekinthető Johann Brewer saját kiadásának, a többi nyomtatvány feltehetően az ő költségén jelent meg. Sőt: olyan esettel is találkozunk a már említett Comenius-tankönyvön kívül, amikor Johann Brewer csak a mű kiadója volt, nyomtatója nem: Cellarius négy nyelvű (latin—német—magyar—szlovák) szótárának kiadására Johann Brewer királyi privilégiumot szerzett 1734-

38. Szabó II. 829.

39. A privilégium teljes szövegét Iványi Béla közölte: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*. II. rész. 1601—XIX. sz. Kézirat. MTA Könyvtára Kézirattára MS 5301/5. A többi jogi privilégiumról l. Gulyás i. m. III. rész 128—129. p.

40. Szabó II. 543.

41. Szilády i. m. 162—163. p.

ben, a művet pedig Lipcsében nyomtatta ki!⁴² Egy 1720-as lőcsei irat szerint ugyancsak volt privilégiuma a háromnyelvű házi és úti új kalendárium kiadására.⁴³

A lőcsei nyomtatványok nyelvi megoszlása

Az 1625—1741 között megjelent, ma ismert lőcsei nyomtatványok közül magyar nyelvű volt	334 db	3281,95 ív terjedelemben,
latin nyelvű volt	493 db	1745,835 ív terjedelemben,
több nyelvű (latin + más nyelvek)	61 db	998,94 ív terjedelemben,
német nyelvű volt	172 db	686,735 ív terjedelemben,
szlovák nyelvű volt	54 db	731,71 ív terjedelemben.

A lőcsei nyomtatványok nyelvi megoszlását mutató adatok egyben az olvasóközönség összetételét is tükrözik. Mint ahogy már utaltunk rá, a magyar nyelvű irodalom olvasóközönsége a legnagyobb, elsősorban a környék magyar nemessége, kisebb részben a Felvidék néhány magyarlakta városa, ill. távolabbi vidékek magyar anyanyelvű olvasói. A lőcsei kiadványok közül magyar nyelvű volt a vallásos könyvek jelentős része, a népszerű világi irodalom pedig szinte kizárólag magyar nyelvű volt. A második legnagyobb „fogyasztó” (a terjedelem alapján) az iskola volt. Ezt tükrözik a latin és több nyelvű művek adatai: legnagyobb részük tankönyv, disputáció volt, kisebb részben pedig tudományos könyv. Az alkalmi nyomtatványok is főleg latin nyelven íródtak, csak a 17. század utolsó harmadától váltak gyakorivá a német nyelvű alkalmi versek.

A német és szlovák nyelvű művek aránya az előző három csoporthoz viszonyítva nagyon alacsony: ez azt mutatja, hogy a hazai, nem magyar anyanyelvű rétegek olvasóközönségként kevésbé jöttek számításba. A hazai német polgárság ebben a korszakban jelentős irodalmi értékeket nem hozott létre. Pukánszky Béla így értékelte a 17—18. század hazai német irodalmát:

42. A Cellarius-szótár (Petrik I. 404.) kinyomtatása körüli bonyodalmakról az „Ungarische Akten” bécsi, magyar vonatkozású iratanyagból értesülhetünk: Johann Brewer 1734-ben a Helytartótanácsnak engedélyezés céljából felterjesztette a Cellarius-szótár első kiadását a tervezett bővítéssel (négy nyelvű szójegyzék kéziratával) együtt. A Helytartótanács a kéziratot nagy terjedelme miatt továbbította a bécsi királyi kancelláriának. Bécsben az 1734. június 23-i ülésen foglalkoztak először a lőcsei nyomdász kérelmével. Az 1734. november 12-i ülés jegyzőkönyvéből már azt is megtudhatjuk, hogy Brewer közben (október 30-án) királyi privilégiumot szerzett a könyv Lőcsén történő kinyomtatására. A négy nappal későbbi ülésen a lőcsei nyomdász viszont azt a kérését terjesztette elő, hogy a szótárt Lipcsében nyomtathassa ki. Döntés ekkor még nem született, hiszen a lipcsei nyomtatás azzal a veszéllyel járt, hogy a „jó erkölcsök és az igaz hit megcsúfoltatik”, s a könyv nem lesz „szabályszerű”. Végül is Johann Brewer megkapta az engedélyt, mint ahogy azt az 1735-ben Lipcsében kinyomtatott Cellarius-szótár mutatja. A vonatkozó iratok jelzetei: Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtár V 749. Haus-, Hof-, und Staatsarchiv Wien. Hungarica. Allgemeine Akten. Protokolla 1734 Juni—Sept. Fasc. 231. 1734. jún. 23. Proponenda... 3. pont, Vota... 3. pont. V 750. Protokolla 1734. Okt.—Dez. Fasc. 232. 1734. nov. 12. Proponenda... 10. pont. 1734. nov. 16. Proponenda... 12. pont.

43. OAL XXI. 25. Tanácsülési jegyzőkönyv 1720. 17. p.: 1720. július 25-i bejegyzés.

„A magyarországi németiség irodalma a polgári szellem műve. Művészi alkotásokat alig találunk benne, kiemelkedő nagyságok nincsenek művelőik között. A hazai német irodalom művelői papok, tanító, városi polgárok; a német városok lakóihoz fordul, azok életfolyását kíséri, szellemi szükségleteikről gondoskodik.” Önálló művészi alkotásokban szegény ez az irodalom, de közvetítette a németországi irodalmi és szellemi áramlatokat.⁴⁴

A hazai szlovák irodalom a magyar irodalomhoz képest szintén elmaradt volt: a szlovák irodalmi nyelv ekkor még nem alakult ki; a szlovák anyanyelvű szerzők vagy cseh (bibliétina) nyelven írtak, vagy a cseh nyelvet tudatosan a szlovák népnyelvhez közelítették (szlovakizálás).⁴⁵ A szlovák irodalom jelenléte a lőcsei könyvkiadásban részben a protestáns exuláns papok tevékenységének, részben a magyar nemesség vallási rokonszenv miatti irodalompártolásának a következménye.

A LŐCSEI NYOMDA EGYKORI BETŰKÉSZLETE

A készlet eredete, változása 115 év alatt

A lőcsei Brewer-nyomda nemcsak a hazai protestáns szellemű könyvkiadásban töltött be előkelő szerepet, hanem az elsők között volt Magyarországon tipográfiai, könyvművészeti szempontból is. A Brewer-műhely technikailag élenjáró voltának bizonyítására vizsgáljuk meg részletesen a nyomda felszerelését! Az elemzés középpontjában a nyomdakészlet legjellemzőbb része, a nyomda betűtípusanyaga áll, amelyeket — betűmintalapot utánzó formában — a szöveges rész után adunk illusztrációként. (Mellette feltüntetjük a különféle betűtípusok általunk használt számát, betűjelét: A-antikva, K-kurzív, S-svabachi, F-fraktúr, G-görög, H-héber, a típus méretét és előfordulási idejét.)

A Brewer-testvérek által alapított tipográfia felszerelése kezdetben meglehetősen szerény volt. Nem is a típusok száma alapján, hiszen a nyomda 8 antikvával, 3 kurzívval, 3 svabachival, 2 fraktúrral és egy görög típussal, összesen tehát 17 betűtípussal rendelkezett, hanem a betűkészlet hiányossága és állapota miatt. A nyomtatványok alapján megállapítható, hogy a lőcsei nyomda nem új betűkészlettel indult, hanem már használttal; a betűk közül a 8 K volt a legkopottabb, a többi típus csak kissé használt, még jól olvasható, kb. olyan állapotban voltak, mint a később újonnan beszerzett típusok mintegy egy évtizedes gyakori használat után.

A betűkészlet hiányossága lemérhető azon, hogy csak a 85 mm-es fokozatban rendelkezett a nyomda antikva, kurzív és svabachi betűvel, a többi méretben egy-két betűtípus hiányzott (l. az illusztrációk melletti táblázatot). A nyomda kiemelkedő antikva és fraktúr készlete viszont megfelelő volt. Görög betűvel először az 1627-es kiadású *Nagy Sándor históriája* ajánlásában nyomtattak, tehát feltételezhető, hogy a Brewer-nyomdának kezdettől fogva volt görög típusa, s nemcsak 1641-től, mint Hajnóczy és

44. Pukánszky: *A magyarországi német...* 378. p.

45. Szilády i. m. 16–17. p.

AZ NAGY
SANDORNAK
MACEDONAK
GYÖZHETETLEN Kí-
rályának
HISTÓRIAIA.

Mely moltan
Uyjonnan ki

Nyomatattatoc,
LÖCSEN

Brewer Lórintz által, 1627. Eftendőben.

A Nagy Sándor história címlapja

Novák állította.⁴⁶ A kurzív típusok közül egy sem volt alkalmas magyar nyelvű szöveg nyomtatására: hiányoztak a jellegzetes magyar ékezetes betűk. Az antikva szövegtípusoknál ezek megvoltak, de különbözőképpen metszették őket (1. a 3, 4, 5, 6 antikvát), így nem beszélhetünk egységesen megszerkesztett típusokról.

A Brewer-nyomda kezdő betűkészlete feltételezésünk szerint több forrásból ered. Egy része külföldről, valószínűleg a közeli Lengyelországból: nyomdáink ezidőtájt Bécsben vagy Krakkóban vásárolták típusaikat.⁴⁷ A *Nagy Sándor históriája* címlapján levő, királyt ábrázoló fametszet feltét-

46. Szabó I. 564. Alb levél. L. Hajnóczy Iván: *A 300 éves löcsei nyomda.* = *Közlemények Szepes vármegye múltjából* 1914. 76. p., Novák László: *A nyomdászat története* 1–7. kötet. Bp. 1927–1929. 3. kötet: XVII. század. 21. p.

47. Gulyás i. m. II. rész 267. p.

lenül lengyelországi beszerzést mutat: a fametszet alsó részén ugyanis a lengyel és litván címer látható.⁴⁸ A Lőcséhez legközelebb eső nagy lengyel nyomdaváros Krakkó volt, ahol a 17. század első felében összesen 29 nyomda működött. A Brewer-nyomda alapításakor egyidejűleg kilenc tipográfia dolgozott a városban, előtte pedig az 1610-es években, az 1620-as évek elején jónéhány műhely szüntette be munkáját, csődbe került.⁴⁹ Krakkóban tehát 1619–1622 között, amikor a lőcsei felszerelést tulajdonosai megvásárolták, meglehetősen sok helyről lehetett használt, tehát olcsóbb betűanyagot venni.

A lőcsei nyomda felszerelésének másik része 1622-ben, vagy azt követően került a Brewer-testvérek birtokába Kassáról, Johann Fest elárult műhelyéből. (Magyarországi vásárlásról lévén szó, ennek nem kellett tükröződnie a harmincadjegyzéken.) Johann Fest kassai nyomdászt családjával együtt 1622-ben ragadta el a pestis. A következő év tavaszán Lőcséről átköltöző Daniel Schultz saját felszerelésével dolgozott, nem vette át Festét.⁵⁰ A Brewer-nyomda kezdő készlete azonban meglepő hasonlóságot mutat Fest készletével. Három antikva, egy kurzív és egy svabachi szövegtípus (4 A, 5 A, 6 A, 7 K, 15 F) véleményünk szerint Kassáról került Lőcsére; azonkívül három iniciálsorozat (a, b, f), tízféle cifra, három záródísz és egy illusztráció (oroszlános magyar címer).⁵¹ Johann Fest kassai nyomdájának nem teljes betű- és díszanyaga került át Lőcsére, csak a görög kivételével az összes szövegtípus, az összes iniciálé, a cifráknak fele, a díszeknek mintegy egynegyede:⁵² ennek oka vagy az, hogy a Brewer-testvéreknek már nem volt szükségük az anyagra, vagy pedig az a fertőtlenítési eljárás során megsérült, használhatatlanná vált.

A kassai Fest-készletből származó iniciálék, díszek, valamint egy betűtípus (15 F) még hosszú évtizedeken keresztül felbukkantak lőcsei nyomtat-

48. Szabó Károly téves leírását az illusztrációval kapcsolatban Borsa Gedeon igazította helyre, s egyben felhívta a figyelmet az illusztráció lengyelországi eredetére: Borsa Gedeon: *A magyar csizó kialakulásának története*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–75*. Bp. 1978. 341. p.
49. Például Wojciech Kobylinski (1613), Burchard Kuikius, Szymon Kempini (1616), Stanislav Giermanski (1618), Bazyli Skalski (1619), Martinus Horterinus műhelye (1622). A krakkói Biblioteka Jagellonska polonica-katalógusa alapján.
50. Kemény Lajos idézte a kassai városi tanácsülési jegyzőkönyv 1623. május 11-i bejegyzését, amelyből ez egyértelműen kiderül: „Daniel Scholcz typographus supplicál, hogy azon szabadságban, az mint az előbbieneket meg tartotta az nemes tanács, tartaná meg, és az typusát hozatná alá Lőcsérül. Deliberatum: Az miben segítséggel lehetünk, örömetst.” — Kemény Lajos: *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói* = MKSz 1889. 231. p.
51. Az azonos betűtípusok, díszek előfordulása kassai nyomtatványokon: 4 A: 1616 Szabó II. 365. címlapon, fejezetcímként. 5 A: uo. szövegtípus. 6 A: uo. kiemelés a szövegben. 7 K: 1617 I. 481. címlapon, kiemelés a szövegben. 15 F: 1616 II. 365. címlapon, kiemelés a szövegben.
Az a iniciálsorozat darabjai: V: II. 365. Alb. N: I. 480. (2) a. E: uo. (7)b. M: II. 400c. 76. p.
A b iniciálsorozat darabjai: V: II. 365. A2a. N: II. 367. A2a. S: uo. A3a. R: uo. A4a.
Az f iniciálsorozat darabjai: E: II. 367. A4a. S: I. 480. (2)a. O: uo. Ala. M: uo. C3b. Záródíszek előfordulása: V: I. 480. K5a. XI. I. 507. F3b. XII. I. 480. (2a). XIV: II. 367. A4b.

ványokon, a többi szövegtípust azonban már az 1630-as évek közepén ki-selejtezte a Brewer-nyomda, noha még használhatók lettek volna, s a könyvek külseje sem lett volna rosszabb, mint a magyarországi átlag. Lorenz Brewer vagyonának gyarapodásával elérkezettnek látta az időt a nyomtató-műhely felújítására. 1633-ban jelentek meg először az új típusok lőcsei nyomtatványokon. A régi betűket ezzel párhuzamosan, ill. ezt követően selejtezték ki: az 5 A-t, 6 A-t 1632-ig használták, a 4 A-t, 7 K-ot, 8 K-ot, 9 K-ot még 1635-ig. Utána ezek a típusok egyetlen egyszer sem tűntek fel, valószínűleg beolvasztották azokat. A kezdő készletnek további 11 típusát azonban még a következő időszakban is használta a tipográfia.

Lorenz Brewer nyomdafelújítására utaló adatok a lőcsei harmincad-jegyzéket is megtalálhatók. Az 1632 és 1633 éveknél a következő bejegyzéseket olvashatjuk: „17. August (1632) Laurentius Brewer C(ivis) L(eucho-viensis) Ind(ucit) plumbi centen. octo...”⁵³ „25. Februarij (1633) Laurentius Breÿer C. L. Inducit plumbi centen. septem...”⁵⁴ Lorenz Brewer tehát 1632 augusztusában és 1633 februárjában két részletben, összesen 15 mázsa ólmot hozott be külföldről. 1633 májusában pedig 7 Ft értékű nyomdai eszközöket vásárolt.⁵⁵ Az adatok alapján nem tudjuk eldönteni, hogy betű-fémről vagy kiöntött betűkről volt szó. Vámja összesen 2,25 Ft volt, nyilvánvalóan kedvezményes, hiszen elképzelhetetlen, hogy 15 mázsa betűfém mindössze 45 Ft-ot érjen. Egy mázsa olvasztott betűfém a 17. század közepe táján kb. 20 Ft-ot ért, egy mázsa kiöntött betű pedig a 17. század eleje-közepe táján 30 Ft-ot.⁵⁶ A hagyatéki leltár adatai alapján mégis feltételezhető, hogy betűfém beszerzéséről volt szó, és nem kész kiöntött betűkéről, ugyanis a Brewer-nyomda rendelkezett betűöntő-készülékkel és matricákkal is. A betűöntés nehéz munkáját valószínűleg nem a nyomdász, hanem

52. A Fest-nyomda készletét 16 betűtípus, 15 könyvdísz, 17 féle cifra és négy iniciáلسorozat alkotta.

Az egyezéseket látva gondolhatnánk azonos külföldi forrásra; hogy ez nem így van, s valóban a kassai készlet jutott el Lőcsére, azt több tényező támasztja alá:

1. A lőcsei kezdőkészlet kb. olyan kopott, használt volt, mint Fest betűi 1620 körül.
2. Egy-egy típusnak ugyanolyan jellegzetességei is felbukkantak. Fest pl. az Ū szót így szedte az 5 A-val: VŪ, ahol az R betű speciális, a típus szabályos R betűjénél kisebb (de nem kapitálchen). Ez a kétfajta nagyságú R betű is megtalálható a korai lőcsei nyomtatványokon.
3. A díszek, iniciálék hasonló állapotban voltak, vagy Lőcsén kissé kopottabbak, sérültebbek. Így pl. a XII. dísz alsó része Kassán még négyszög alakú volt, ez feltehetően megsérült, s Lőcsén a dísz alja már vízszintes, le lett reszelve. Nagyon jellemző a 22 × 20 mm nagyságú b iniciáلسorozatnak kisebb, 20 × 20 mm-es Q iniciáléja, amely Kassán és Lőcsén is megvolt. Hasonló helyen sérült meg az f sorozat D, M iniciáléja. L. Szabó I. 523, I. 564.
4. A kiemeltípusok ugyan nem kerültek át Lőcsére, de a kassai 8,5 mm-es antikva egyik E betűjét fel lehet ismerni a lőcsei ugyanilyen magasságú 1 A között. A kassai E betű jóval szélesebb, zömökebb, mint az 1 A többi betűi; nyilván tévedésből, véletlenszerűen került a többi vásárolt anyag közé. L. II. 365. címlap, I. 648. szedett iniciáléként.

53. OAL IV. 341. Harmincadjegyzék 1532. 9. p.

54. OAL IV. 342. Harmincadjegyzék 1633. 4. p.

55. Jozef Repčák: *Orty z dejín knižnej kultúry v Levoči do roku 1918.* = *Knižničny Zborník* 1964. 79. p.

56. L. Pavercsik Ilona: *Laurenz Brewer hagyatéki leltára.* = *MKsz* 1977. 178. p., továbbá Iványi i. m. 9. p.

a Lőcsére hívott betűöntő mester végezte: a betűöntő mester személyében az előző közleményben említett Konrad Krämer krakkói polgárt gyanítjuk, segéderőjében pedig az akkor húsz év körüli ifjú legényt, Johann Brexelt. A matricákat a betűöntő hozhatta magával, de a lőcsei nyomdász tulajdonába kerültek.

A nyomdai betűanyag felújításának eredménye már 1633-ban megmutatkozott: 1633-as nyomtatványokon találkozunk először hét új típussal (6* A, 14 A, 19 K, 20 A, 23 F, 26 K, 28 K), 1634-ben további öttel (21 A, 22 F, 24 F, 25 F, 27 F). Úgy tűnik, először az antikva és kurzív betűk lettek kiöntve, utána a fraktúr betűtípusok, s a munka legalább másfél, legfeljebb két évig tartott. (1632 őszétől 1634 tavaszáig vagy legkésőbb őszeig.) Ennek a 12 új típusnak (valamennyi szövegtípus) az együttes súlya tette ki a 15 mázsát (a cifrák, vakanyag kis mennyiségétől eltekintve), egy szövegtípus tehát átlag 1 mázsa 30 font súlyú lehetett. Az új betűtípusok felbukkanását időben megelőzte 16 új cifra feltűnése: ezeket Lorenz Brewer vagy készen vásárolta, vagy a betűöntő mester ezzel kezdte munkáját.

A lőcsei új betűkészlet egy része egyezik a gyulafehérvári nyomda szintén újonnan beszerzett betűivel.⁵⁷ Megegyezik a 14 A, 21 A, 19 K, 28 K, és a későbbben (1638-ban) felbukkant 30 K. Ezek a típusok 1634-es, 1635-ös, ill. 1636-os gyulafehérvári nyomtatványokon fordultak elő először; a 14 A első gyulafehérvári előfordulásánál még hónapot is pontosan tudunk: 1634. június. Ecsedy Judit feltételezése szerint az azonosságot a közös, valószínűleg krakkói beszerzési forrás magyarázza. Ugyancsak azonosságok fedezhetők fel az 1630-as évek közepén már szervezett, de ténylegesen csak 1650-ben működni kezdő sárospataki nyomda készletével. Hat gyulafehérvári antikva és kurzív típus, valamint a görög és héber típus megegyezik a sárospatakiakkal; a lőcsei és sárospataki típusok között kisebb az egyezés: négy típus (6* A, 14 A, 21 A, 26 K), valamint két típus más húszsorméretre kiöntve (19 K, 30 K: Sárospatakon mindkettő 98 mm húszsorméretű, Lőcsén 84, ill. 122 mm).⁵⁸

A fennmaradt iratok alapján tudjuk, hogy Sárospatakon a betűtípusok kiöntése 1639. augusztus—1640. április között történt. (Korábban csak kis mennyiségű héber és görög betű, valamint 4 mázsa 34 font készen vásárolt betű volt Sárospatakon.) A betűöntő mester Boroszlóbból vagy Danckából jött, s először Gyulafehérvárott dolgozott, majd onnan vitte a matricákat lepecsételt skatulyákban Sárospatakra. 1640 áprilisában halt meg pestisjárványban: szerszámait a fejedelemre hagyta.⁵⁹ A sárospataki—gyulafehérvári azonosságok oka tehát nyilvánvaló: mind a gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról, mind a pataki tipográfia létesítéséről I. Rákóczi György gondoskodott, több helyen is felhasználva az értékes matricákat.

Takács Béla feltételezése szerint 1633-ban „Sárospatak mintegy gyűjtőhelye, pontosabban átrakó állomása volt a Lőcséről Gyulafehérvárra szállí-

57. Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka* (1623—1636). = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974—75*. Bp. 1978. A gyulafehérvári nyomda készletének felújításáról: 360—362. p. Az új típusok leírását l. 413—414. p. A lőcsei—gyulafehérvári azonosságokra már e tanulmány is felhívta a figyelmet: l. 362. p.

58. Uo. 362. p.

59. Takács i. m. 13. p.

tandó betűanyagának”. A görög és héber betűket lőcsei betűöntő mester készítette, aki 1633 szeptemberében ment Patakon keresztül Gyulafehérvárra. Takács szerint a betűöntő azért volt lőcsei, mert Duchon Menyhárt kereskedő, aki ebben az ügyben közvetített, Lőcsén lakott.⁶⁰ Ezt azonban nem érezzük döntő érvek: éppoly jogosan feltételezhetünk lőcsei közvetítést is pl. Krakko és Sárospatak között. Véleményünket alátámasztja az a tény, hogy a lőcsei Brewer-nyomda számára ebben az időben görög és héber típusok nem készültek. A lőcsei—gyulafehérvári azonosságok magyarázata csak egy lehet: a lőcsei és a gyulafehérvári matricákat egy személynek kellett készítenie. A betűöntő lehetett azonos a matricák készítőjével, de lehetett más személy is, aki a kézen vásárolt matricákat kiöntötte: nincs elég adatunk ennek eldöntésére.

Az 1633 körüli nagy felújítás után a lőcsei nyomda készlete csak kismértékben gyarapodott kiemelő típusokkal és cifrákkal: 1637 — 29 A és tíz új cifra, 1639 — 32 K, 1640 — 33 A, 1641 — 31 F, 1644 — 34 A, 34a F és 35 G; egyetlen szövegtípusgyarapodás a 30 K 1638-ban. Az 1638-as új szövegtípus, esetleg az 1639—1640-es évben felbukkanó 32 K és 33 A lehet az utolsó, 1638-as könyvbeszerző út olyan behozatala, amelyet a harmincadjegyzék kis mennyisége miatt külön nem jelzett. A többi típust megbízott kereskedő is beszerezhette a nyomdász részére, mert Lorenz Brewer neve alatt nem találjuk, Johann Brexel pedig csak 1650-től szerepelt a harmincadjegyzéken. A 35 G típus valószínűleg helyi munka eredménye: a 20 A egyes kiöntött betűit vésték át a megfelelő görög betűre. Ugyancsak kevés betűt tartalmaz a 29 A, a 31 F és a 34 A, ezekről szintén elképzelhető, hogy helyben készítették, ill. metszték fába.

A felújítást és a kisebb bővítést követően a lőcsei nyomdának a következő betűkészlete volt: 12 antikva, 5 kurzív, 8 fraktúr, 4 svabachi és 2 görög típus, összesen 31 betűtípus. A nyomda már két fokozatban rendelkezett négyféle típussal (122, 96 mm), két fokozatban háromféle betűtípussal (85, 69 mm), négy különböző méretben tehát jól lehetett nyomtatni antikva, kurzív és fraktúr szöveget. Az antikva, kurzív és fraktúr típusoknak egyaránt volt díszes, címlapon vagy iniciáléként sokszor használt betűtípusa: a 33 A, 32 K, 34a F. Ebben az időben jelentek meg Lőcsén a svabachi szövegtípusok mellett a kecsesebb, kisebb helyet elfoglaló fraktúr szövegtípusok. Fraktúrral ezután általában német nyelvű szöveget szedtek, svabachival viszont szlovák nyelvűt.

Az 1630-as években még szép, éles metszésű antikva-kurzív típusok a gyakori használat következtében már az 1650-es években kezdtek elhasználadni: a típusok kopottsága az 1660-as években már szembetűnővé vált. Úgy látszik azonban, hogy a kor ízlése nem talált kivétlnivalót ebben, hiszen a legtöbb magyarországi nyomda betűkészlete hasonló volt, Lorenz Brewer így öregkorában már nem újította fel még egyszer a tipográfia felszerelését. Halála után ez a feladat fiára várt. Samuel az örökség átvétele után tanulmányával, majd családalapítással volt elfoglalva, így majdnem egy évtized elteltével látott hozzá a tipográfia felújításához.

A legsürgetőbb feladat a leginkább használt antikva készlet felfrissítése volt. Samuel Brewer a régi betűtípusok közül öt kiemelő antikvát és egy nagyobb méretű, 135 mm-es szövegtípust tartott meg, de ugyanennyit vásárolt is hozzá: a 41 A, 42 A, 43 A, 44 A, 37 A és a 38 A-t. Az első három kiemelő típus ugyan, de kurrens betűi is voltak, a másik három pedig szövegtípus. A kurzív betűkészlet szintén gyarapodott egy nagyméretű kiemelő kurzívval és két kurzív szövegtípussal (45 K, 39 K, 40 K). 1674-es lőcsei nyomtatványokon bukkant fel először a 37 A, 38 A, 39 K, 40 K, 1675-ös nyomtatványokon pedig a 41 A, 42 A, 43 A, 44 A és 45 K.

Az 1674-es beszerzések forrásáról sajnos semmit nem tudunk, a harmincadjegyzékek hallgatnak róla. Matricákról helyben kiöntött betűk vagy készen vásárolt típusok egyaránt lehettek. Fitz József feltevése azonban (Johann Brewer 1664-ben, tanulmányai befejezése után hazatérve Hollandiából szép új típusokat hozott magával)⁶¹ mindenképpen cáfolható. Akár hazatért ekkor Johann Brewer, akár nem, akár Hollandiából vagy Németországból jött, a lőcsei nyomda felújítása nem kapcsolható ehhez az eseményhez, hiszen a készlet felfrissítése egy évtizeddel később történt. Az 1674-es felújításnál még inkább a németországi beszerzés látszik valószínűbbnek, mint a hollandiai, gondoljunk Samuel Brewer vittenbergi tanulmányaira, s feltehetően szászországi, németországi kapcsolataira.

A betűkészlet mennyisége az új vásárlások után sem haladta meg a régit, hiszen ezzel párhuzamosan selejtezések is történtek: így az 1670-es évek második felében a betűkészlet 30 típusból állt: 13 antikvából, 6 kurzívból, 6 fraktúrból, 3 svabachi és 2 görög betűtípusból. Az 1674-es beszerzések azonban Samuel Brewer idejében csak a tipográfia felújításának első szakaszát jelentették.

A nyomda felújításának második szakasza zömmel az 1680-as évekre esik. Ekkorra ugyanis a már negyven-ötven év óta használt fraktúr típusok elkoptak, lecserélésük szükségessé vált. A nyomdatulajdonos kiselejtezte a 15 F, 22 F, 23 F, 24 F szövegtípusokat. Néhány kopott kurzív is ekkor tűnt el a betűkészletből (19 K, 28 K, 30 K, 32 K), valamint a kezdettől fogva használt 2 A kiemelő antikva típus. Helyettük az 1680-as években a következő új típusokkal bővült a Brewer-nyomda készlete: 1682 — 47 F, 48 F, 1863 — 49 A, 50 F, 51 A, 53 F, 1684 — 52 F, 1685 — 46 K, 1686 — 54 F, 1687 — 55 F, 1688 — 56 F, 57 F, 58 F, 59 F, 1689 — 60 F, tehát 15 új betűtípussal. Látható, hogy nemcsak a kiselejtezett betűket pótolták, hanem még azon felül is vásároltak. A német, szlovák nyelvű könyvek nyomtatásához a lőcsei műhely ebben az időszakban már igen gazdag készlettel rendelkezett: az 1680-as évek végén csak a fraktúr-svabachi betűkészlet 16 betűtípusból állt.

1682-től 1689-ig minden évben feltűntek új típusok a lőcsei nyomtatványokon. Nem egyszeri vásárlásról volt tehát szó: valószínűbbnek látszik az, hogy Samuel Brewer megállapodott egy ismeretlen (külföldi) betűöntővel, aki aztán az egyes típusok elkészültével folyamatosan szállította az anyagot. Nem tudjuk, hogy a nagy németországi betűöntődeknek mennyire

61. Fitz i. m. 154. p.

volt azonos a kínálata ebben az időben, nyolc, ekkortájt beszerzett lőcsei fraktúr típust mindenesetre sikerült azonosítani a wittenbergi Zincke-féle betűöntőde típusaival.⁶² Lőcsén készülhettek viszont a fába metszett betűk, valamint két ekkortájt felbukkanó záródísz, amelyek korábban használt lőcsei záródíszeknek a megközelítő másolatai. Lehetséges, hogy Jonas Bubenka lőcsei tanító nevéhez fűződnek, aki az 1680-as évek elején metszette fába az *Orbis sensualium pictus* többszáz illusztrációját.⁶³ Az 1680-as évek új típusai — súlyuktól függően — legalább 400 Ft értéket képviseltek. (Tíz szövegtípus és a kiemelő típusok; az 1633-as felújításnál egy szövegtípus súlya átlag 1 mázsa 30 font volt, a század folyamán pedig a kiöntött betűk mennyisége egy-egy típusnál bizonyosan nem csökkent, inkább növekedett, mint azt a sárospataki nyomda három különböző időből származó leltáránál is láthatjuk.⁶⁴)

Samuel Brewer még az 1690-es években is tovább bővítette a lőcsei betűkészletet (61 A, 62 A, 67 K, 69 F szövegtípusok, 63 A és 64 A szép kiemelő antikva típusok), ugyanennyi betűt azonban ki is selejtezett (16 A, 1 A, 3 A, 11 F, 17 A, 12 F). Samuel Brewer élete végére, a tervszerű és nagyon gondos gyarapítás után a lőcsei tipográfia betűkészlete a következőképpen alakult: 14 antikva, 5 kurzív, 11 fraktúr, 4 svabachi és 2 görög, összesen 36 betűtípus. Samuel felszerelése két antikvával és három fraktúr típusal volt több, mint apjáé, de egy lényeges szempontot feltétlenül hangsúlyoznunk kell: Samuel készlete 1699-ben több mint 80%-ban más, mint apja készlete volt 1664-ben! Ha a két időpontban meglévő lőcsei betűállományt hasonlítjuk össze, mindössze öt közös típust találunk (33 A, 10 F, 34a F, 18 G és 35 G), az állomány többi része Samuel idejében teljesen új volt. Mintha két különböző nyomdáról lenne szó, annyira kicserélődött a Brewer-műhely készlete 35 év alatt. Samuel új nyomdaalapítás szintjét érte el annak hátrányai nélkül, hiszen a folyamatos felújítás, a készlet folyamatos kicserélése miatt nem volt szükség egyszerre olyan nagyarányú tőkebefektetésre, mint egy nyomdaalapításnál.

Samuel halála után a nyomtató műhely az özvegy és Johann közös tulajdonába került: a tipográfia fejlesztésének gondját azonban a fiú viselte. Johann talán még nagyobb hozzáértéssel és gondossággal fogott hozzá a tipográfia fejlesztéséhez, mint apja. A lőcsei Brewer-nyomda több mint

62. Egy 1743-as betűmintaalapon fordulnak elő, de valószínű, hogy e típusok jelentős része már korábban, a 17. század végén elterjedt. L. a *Der in der Buchdruckerei wohl unterrichtete Lehr-Junge oder bey der Löblichen Buchdruckerkunst Nöthige und nützliche Anfangsgrunde...* c. Lipcsében, 1743-ban megjelent mű mellékletét: „*Abdruck Einiger Schrift-Proben und derer Nahmen, wie solche zu Wittenberg in O. Zinckens Giesserey, und J. V. Bossögels Buchdruckerey bejndlich sind*”. I—XIII. lap. A mű másolatát Haiman György bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton is köszönetet mondok. Az azonos lőcsei típusok: 53 F — Zincke petit (VIII. lap), 54 F — tercia (V.), 57 F — grobe cicero (VI.), 58 F — kleine Mittel (VI.), 60 F — runde corpus (VIII.), 69 F — descendian (X.), 70 F — borgois (VIII.), 88 F — grobe sabon (II—III.).

63. Bubenkáról és az *Orbis sensualium pictus* illusztrációiról jó áttekintést ad Gulyás i. m. III. rész 29—32. p.

64. A sárospataki nyomda összes betűanyagának, cifrának, naptárjegyeinek súlya 1666-ban 48 mázsa 40 font volt, 1669-ben 48 mázsa 92 font, 1674-ben pedig 55 mázsa 47 font. L. Harsányi István: *A sárospataki nyomda leltárjai.* = MKsz 1926. 115, 119, 120. p.

százhusz esztendőös tevékenysége alatt Johann idejében rendelkezett a legnagyobb és legszebb, legkorszerűbb betűkészlettel. Éles ellentét volt tehát a tipográfia 18. századi teljesítményének rohamos hanyatlása és a nyomda technikai fejlettsége, színvonala között. Ennek bizonyítására vizsgáljuk meg a Brewer-műhely 18. században használt betűállományát!

A beszerzések, éppúgy, mint az 1680-as, 1690-es években, folyamatossak voltak; már 1700-ban felfedezhetünk egy új típust a lőcsei nyomtatványokon (70 F): lehetséges, hogy ezt, s a néhány következő évit még Samuel rendelte meg. 1701-ben találkozunk először a 71 K-val, 1702-ben a 76 K-val, 78 F-ral, 1703-ban a 75 A-val, 72 F-ral, 77 Héberrel, 1704-ben a 81 K-val, 79 A-val, 1706-ban a 96 F-ral, 1708-ban a 82 K-val, 86 A-val. Az új század első évtizedének végén tehát a Brewer-nyomda már 42 betűtípussal rendelkezett. (Ebben az évtizedben selejtezték ki a 33 A, 10 F, 46 A, 56 F, 59 F, 34a F betűtípusokat is.) Az új „szerzemények” kétharmada kisméretű szövegbetű a 85 mm húzsormérettől a 62 mm húzsorméretig: mindegyik nagyon szép, éles metszésű, jól olvasható típus. A latin betűknél ekkor tűnt fel először a kétpontos ö, ü betű. 1703-ban nyomtatott a lőcsei műhely először héber betűvel: nem összefüggő szöveget, hanem a héber betűket a 119. zsoltár egyes verseinek élén.⁶⁵ A típus erre a célra készülhetett, mert más műben (mai ismereteink szerint) nem fordult elő.

1708—1718 között nem tudunk újabb beszerzésről: bár éppen az 1710-es évek kevés fennmaradt lőcsei nyomtatványa megtéveszthet minket: lehet, hogy az 1718-ban felbukkant új betűtípus már évekkel azelőtt a nyomda birtokában volt. Ugyanezt mondhatjuk az 1720-as évek beszerzéseire is; csak a 18. század első évtizedéről lehet megbízható képünk, hiszen abból az időből viszonylag sok lőcsei nyomtatvány maradt fenn.

Az 1718—1729 között vásárolt új típusok (1718: 85 A, 1722: 92 A, 93 A, 1724: 91 K, 89 K, 90 K, 1725: 87 F, 1726: 88 F, 1729: 94 F, 95 F) fele kiemelő fraktúr és kurzív, másik fele nagyobb méretű antikva és kurzív szövegtípus volt. A kiemelő fraktúrkészlet ebben az időben vált éppen olyan gazdaggá, mint a kiemelő antikvakészlet, sőt a fraktúr még dekoratívabb is volt.

Az 1720-as évek végére a lőcsei nyomda betűkészlete a következőképpen alakult: magyar és latin nyelvű könyvek nyomtatásához 18 antikva és 12 kurzív betűtípussal rendelkezett, német és szlovák könyvek nyomtatásához 15 fraktúr és 4 svabachi típussal, megvolt továbbá a két régi görög és egy új héber betűtípusa. Az 1730-as években, amikor már Lőcsén évente alig egy-két nyomtatvány jelent meg, rendelkezett a lőcsei tipográfia egész működése során a legnagyobb készlettel, egyidejűleg 52 betűtípussal.

Az új beszerzések forrását nem ismerjük, de két adat is némi támpontot nyújt a kérdésre vonatkozóan. Az egyik Johann Brewer és egy Köblin nevű betűmetsző kapcsolatát tükrözi. Johann Brewer 1711 áprilisában követelése kielégítése végett a lőcsei hagyatékosztó hivatalhoz fordult. Adósa, Johann Jakob Philipp Köblin⁶⁶ még 1709-ben elhunyt, s gyermekei azóta nem tud-

65. 1703 Szabó I. 1676. 251—267. p., továbbá az 1704-es zsolnári kiadásban is: I. 1696.

66. Köblin neve nem ismert, de a család egy másik tagját, Balthasar Köblint számon tartja a német szakirodalom: mint konstanzi betűmetsző 1665-ben egy fraktúr betűtípust és metszett hangjegyeket ajánlott fel a Frankfurt am Main-i Luther betűöntődének.

ták rendezni a tartozást. A veszélyes, járványos idők miatt azonban Johann Brewer a fizetési határidő további halasztásába nem egyezett bele. Az örökösök a tartozást készpénzben nem, csak természetben, az elhunyt által hátrahagyott matricákkal tudták törleszteni. Nem tudjuk, hogy Köblin mióta élt Lőcsén: annyi bizonyos, hogy 1706-ban elkezdett Johann Brewer számára egy cicero antikva típust készíteni, s 95 Ft előleget el is fogadott a megrendelőtől. Halála megakadályozta a megrendelés teljesítésében; mivel a cicero antikva típus igen hiányos volt, annak átadásával nem lehetett rendezni az adósságot. Az ügy a következőképpen oldódott meg: az örökösök átadták Johann Brewernek hét különféle típus matricáit és a hiányos cicero antikva patricát: együttes értékük 290 Ft volt. Ebből levonták a kapott előleg összegét: a fennmaradt 195 Ft-ot Brewer kifizette az örökösöknek, s így a betűanyag az ő tulajdonába ment át.⁶⁷ A betűkért olyan árat számoltak, amennyiért azt Bécsben meg lehetett vásárolni: a cicero antikva patricáért 90 Ft-ot (egy teljesen kész betűfajta patricái ezek szerint kb. 110–120 Ft-ba kerülhettek), a többi hét betű (tercia kurzív, tercia antikva, paragon fraktúr, garmond antikva, garmond kurzív, petit antikva, petit kurzív) matricáiért egyenként 25 Ft-ot, de Johann Brewer többet ajánlott fel: nem 175, hanem 200 Ft-ot.

Mi lett a matricák sorsa, nem tudjuk. Valószínű, hogy Johann Brewer túladott rajtuk, ugyanis az ebből kiöntött betűk nem találhatók a következő néhány év vagy évtized nyomtatványain. Az azonban elképzelhető, hogy az 1706 előtti új beszerzések Köblintől eredtek.

A másik adat, amelyből a lőcsei új típusok forrására következtethetünk, a már említett Cellarius-szótár, amelyet Johann Brewer kiadásában 1735-ben nyomtattak Lipcsében. Brewer ezt megelőzően már kapcsolatban lehetett lipcsei nyomdákkal, kiadókkal. Az 1710-es évek végén, az 1720-as években a lőcsei nyomtatványokon felbukkant új típusok a kor legjobb színvonalán álló, korszerű, szép betűtípusok, mindenképpen külföldi eredetűek lehetnek. Közülük hat típust felismerhetünk a lipcsei Ehrhard-féle betűöntőde 1743-ból származó betűminta alapján.⁶⁸

A Brewer-nyomda példáján keresztül megvizsgálhatjuk, meddig használta egy korabeli tipográfia betűtípusait. Feltétlenül külön kell választanunk ebből a szempontból a szöveg- és a kiemelő típusokat. A szövegtípusok jelentős része átlag negyven-ötvenegynéhány évig volt használatban. Közülük leghamarabb általában a kisméretű antikva típusok öregedtek el (negyven év után), hiszen ezekből szedték a leggyakrabban a latin és magyar nyelvű műveket. A kurzívok „élettartama” valamivel hosszabb volt, ugyanígy a fraktúr típusoké is, mert kevesebb német, szlovák nyelvű könyv került ki a lőcsei sajtó alól, mint magyar és latin nyelvű. Leghosszabb ideig

L. *Die deutsche Schriftgiesserei*. Ed. Oscar Jolles. Berlin 1923. 220. p. — F. Bauer: *Chronik der Schriftgiessereien in Deutschland...* Offenbach a. M. 1928. 104. p. Haiman György szíves közlése.

67. OAL XXI. 54. Hagyatéki leltárak 1691–1712. 558–562. p.

68. A 62. jegyzetben már említett lipcsei könyv másik melléklete alapján: „*Abdruck oder Verzeichnis derjenigen deutschen Schriften, welche in der Ehrhartischen Schriftgiesserey allhier befindlich sind.*” 16 számozatlan lap.

természetesen a kiemelő típusok maradtak meg viszonylag jó állapotban (hatvan, hetvenegynéhány évig is). Mindezen időtartamok azonban inkább csak a 17. századra és a 18. század első évtizedére, a Brewer-nyomda termékeny időszakára érvényesek.

A lőcsei tipográfia működésének több mint százéves időszaka jó lehetőséget nyújt a betűtípusok stílusváltozásának megfigyelésére is. A Lorenz Brewer idejében nyomtatásra használt betűk legtöbbje kora stílusának megfelelő reneszánsz betű.⁶⁹ A szövegtípusok metszése nem egységes: a típusok egy részénél a felső szár, a betű közepe és az alsó szár aránya 1:1:1, más részüknél pedig a száraz aránya kisebb (nagyszemű betűk).⁷⁰ A fraktúr—svabachi típusok mind nagyszeműek. A leggyakoribb antikva szövegtípus, a 14 A az egyik legszebb típus: egyenletes, harmonikus, világos, nagyszemű betű.

A Samuel Brewer által beszerzett új típusok nagy része még a reneszánsz betű jellegzetességeit viselte magán, egy része azonban már nem. A 41 A, 42 A, 43 A, 44 A, 45 K, 49 A, 63 A, 64 A típusoknál a verzálisok általában már nem négyzetes alakúak, hanem hosszúkásabbak, a betűvonalak megvastagodtak, a vékony és vastag betűvonalak különbsége nőtt: ezek már az átmeneti, ún. hollandi vagy barokk típusok jellemzői. A 17. század második felében Hollandiában, Angliában, Németországban egyre terjedtek ezek a korszerűbb, jobban olvasható betűk. Lipcsében például már az 1670—1680-as években működött Anton Janson, akit a hollandi betű egyik mestereként tartanak számon.⁷¹ Az új típusok nagy része nagyszemű betű.

Johann Brewer ideje alatt újabb, az eddigieknél is szebb hollandi betűkkel gyarapodott a lőcsei nyomda (71 K, 75 A, 76 K, 79 A, 81 K, 82 K, 86 A, 89 K, 90 K, 92 A). A 18. század első évtizedében vált a lőcsei nyomtatványokon uralkodóvá a barokk típus a barokk szövegtípusok gyakori előfordulása miatt. Azonban még ekkor is volt néhány szélesebb törzszű, négyzetes alakú antikva típus a betűkészletben (85 A, 93 A). A fraktúr betűkészlet pedig minden addiginál díszesebbé vált. Valószínűleg a 18. századi lőcsei nyomtatványok ismeretében állította Korabinsky, hogy azokat a legszebb német és hollandi nyomtatványokkal is össze lehet vetni.⁷²

Milyen helyet foglal el a Brewer-nyomda betűkészletének mennyisége és állapota alapján a korabeli magyarországi nyomdák között? A magyar-

69 Régiesnek ebben a betűkészletben csupán az 5 A, 7 K, 24 F, 33 A hat: az 5 A a verzális D, E, M, R betűk formájával, a 33 A a gömbölyített betűtalpakkal, végződésekkal még a korábbi század típusaira emlékeztet: Haiman György az ilyen jellegű betűket nevezte az egyszerűség kedvéért „ősnymtatványtípus”-nak, mivel itáliai ősnymtatványokon gyakran előfordultak. L. Haiman i. m. 44. p. A 7 K verzálisai nagyon közel állnak az antikvához: a legrégebb kurzív betűknek ugyanis nem voltak saját verzálisaik. L. Lóvy Salamon—Novák László: *Betűművészet*. 1—2. kötet. Bp. é. n. 2. köt. 64. p. utáni 5. tábla. A fraktúr típusok közül a 24 F tűnik régiesnek: a szokottnál több vonallal megrajzolt verzálisok a középkori gótikus kézírásra emlékeztetnek.

70. Lóvy—Novák i. m. 2. köt. 88. p.

71. Haiman i. m. 18, 21, 24. p.

72. Korabinsky János Máttyás: *Geographisches-historisches Lexicon von Ungarn*. Pressburg 1786. 372—373. p.

országi nyomdászat élvonalában volt, éppúgy, mint teljesítménye alapján. Lássunk erre néhány példát! Johann Fest kassai tipográfiája 1622-ben 16 betűtípussal rendelkezett. A gyulafehérvári fejedelmi nyomdának felújítása után, 1636-ban 22 típusból álló betűkészlete volt.⁷³ A sárospataki nyomda betűállománya 1666-ban: 18 különböző típus,⁷⁴ Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelyében 26 különböző betűtípus volt.⁷⁵ Végül a 18. századból egy adat: az 1723-ban Budán alapított Landerer-nyomda kezdő készlete 31 típusból állt.⁷⁶ A Brewer-nyomda készlete az említetteket mind meghaladta, aminek oka az volt, hogy a lőcsei tipográfia gazdag fraktúr és svabachi betűkészlettel is rendelkezett. (Fraktúr készlete volt a nagyszombati, pozsonyi, trencsényi, zsolnai, lőcsei, kassai, bártfai, brassói, nagyszombati műhelynek, Sárospatak, Gyulafehérvár, Nagyvárád, Debrecen, Kolozsvár nyomdájának nem.)

A betűtípusok állapota alapján nehéz az egyes nyomdákat rangsorolni. Nem jönnek számításba a régi, elöregedett készlettel dolgozó műhelyek, a 17. század közepe táján például a debreceni, kolozsvári, kassai. A többi, színvonalasabb tipográfia közül mindig az kerülne az összehasonlításban az élre, ahol a készlet újabban beszerzett típusokból áll (feltéve, ha azok új korokban is megfeleltek a minőségi követelményeknek). Az 1630-as évek második felének lőcsei nyomtatványai például a legszebbek közé tartoztak, de az 1640-es évek második feléről, az 1650-es évekről már nem mondhatjuk ugyanezt: Szenci Kertész Ábrahám újonnan alapított váradai műhelyével, vagy a sárospataki tipográfia termékével való összehasonlítás a lőcsei műhely hátrányára történhetne. Az 1670-es évek közepétől a latin, az 1680-as évektől a fraktúr betűs lőcsei nyomtatványok a betűkészlet állapota alapján ismét a legszebbek közé sorolhatók, ettől az időtől kezdve 1739-ig az élvonalba tartoztak: ez a készlet ugyanis már nem öregedett el a 18. század során.

73. Ecsedy i. m. A betűkészlet katalógusát l. 411–414. p.

74. Harsányi: *A sárospataki nyomda...* 114–115. p.

75. Haiman i. m. 76–77.

76. Az általam végzett betűtípuskutatás alapján.

A BREWER-NYOMDA BETŰTÍPUSAI
1625—1632

Antikva típusok

	14,0 (16 A)
	12,0 (17 A)
	8,4 (1 A)
180 mm	6,2 (2 A)
135 mm	4,7 (3 A)
114 mm	3,8 (4 A)
83 mm	2,6 (5 A)
69 mm	2,3 (6 A)

Kurzív típusok

114 mm	3,5 (8K)
96 mm	2,3 (9K)
85 mm	2,3 (7K)

Fraktúr típusok

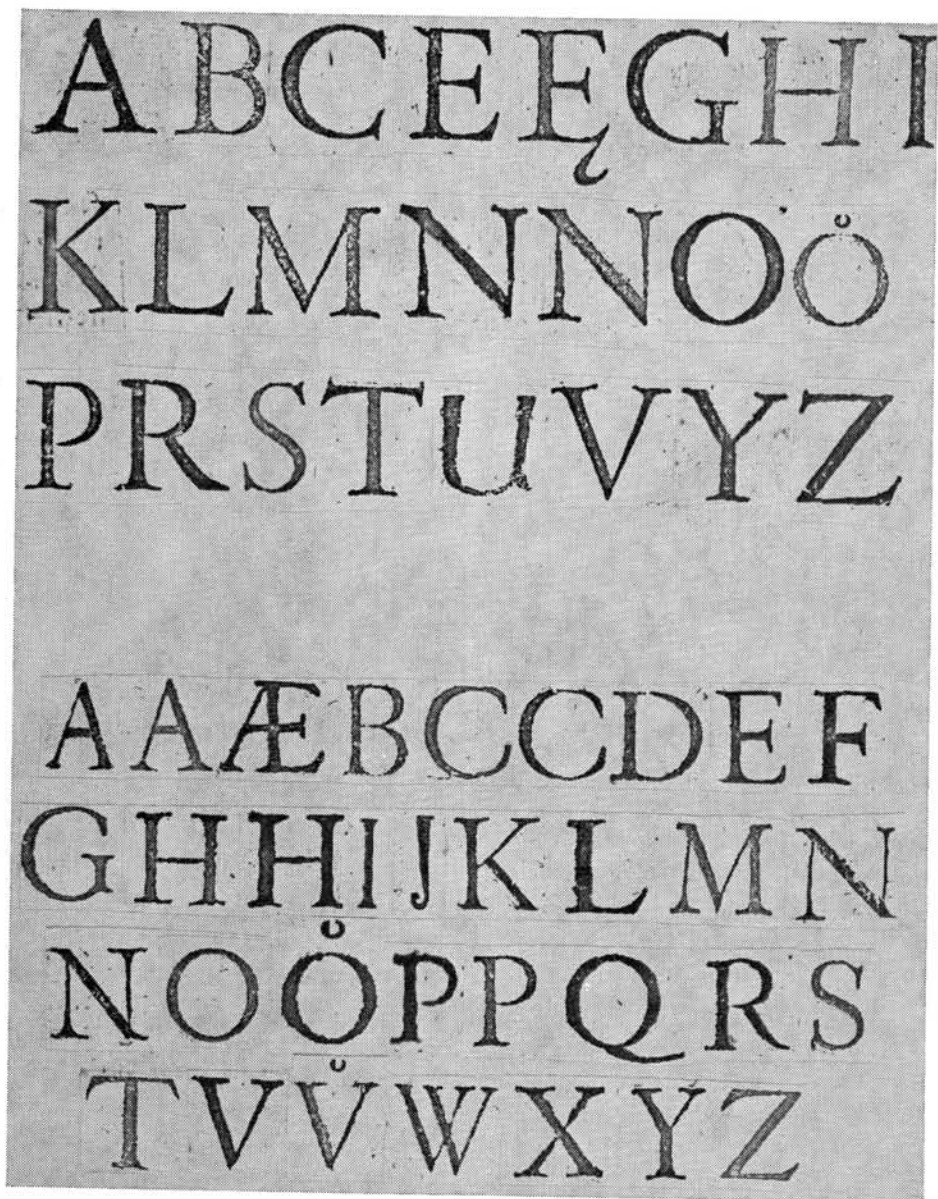
260 mm	9,0 (10F)
160 mm	6,5 (11F)

Svabachi típusok

120 mm	5,7 (12F)
	3,9 (13F)
85 mm	3,5 (15F)

Görög típus

85 mm	2,4 (18G)
-------	-----------

16 A
17 A

H: 14,0 1627—1690
H: 12,0 1627—1696

A C D E E F K M N O
O Ö Ö P P Q R S T V V

A Æ B C D E E F G H H I J K L
M M N O ö ö Ö P P Q R S S T
ü V W X Y Z . , - 1 2 6 7 9

A Æ Æ B C D E E F G H I K L M N O Ö P
Q v Q R S T U V X Y Z a á ä æ b c d e é é é é
f f i g h i j k l m n o ó ö p q r s f f i f f t t u ü v y z & &

• • • •

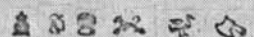
Születése Első Innepére , vagy
Karáczony Napjára

1 A H: 8,5 1625—1676
2 A H: 6,2 1625—1686
3 A 135 mm H: 4,7 l: 4,7 n: 3,0 p: 5,1 I. 719. I. 1625—1676

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V
 X Y Z a á à ä æ b c d e e é é é è é é f f f f f f f g g h h i i j k l m
 ñ n o ó ò ô õ ö ø p q r s f f f f f f f h i l m n o p q r s t u u ú ü û v w x
 y z & . , ; : ~ ! ?) 1 2 3 4 6 7 9

Mennél nemessebb elméiük az emberek, és főeb nem-
 ből és eredetből valók, annál inkább üznek, szaggatnak és
 vágyódnak az nagy tisztességre, méltóságra és nagy dicsé-
 retes hirre névre, és neveknek örökké tartó halhatatlan em-
 lekezet szerzésre.

Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V W X Y Z a á á á á ä æ
 b c d e é è é é f f f f g g h i i j k l m n ñ o ó ó ò ô õ ö ø p q r s f f f f f f f h i l m n o p q r s t u u ú ü û
 v w x y z & . , ; : ~ ! ?) 1 2 3 4 5 5 6 7 8 9 0

ISTEN hozzád gonos világ
 Kiben regnál sok álnokság,
Befőled Isten már ki vit,
 Kéret aldóm az ő nevéi;
Ha neked nem teizesz életem
 En Lelkemnek job helyi feletem.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W Z A B C D E F G H I K L M N O P R
 s t u v x y z a á ä æ b c d e e é é é f f g h i j k l m n ñ o ó ó ò ô õ ö ø p p p q q q r s f f f f t u u ú
 ü ü v w x y z & . , ; : ~ ! ?) 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Colof. 3. Ti magzatok, engedelmesk
 legyetek az ti Szőleitekhez mindenekbe,
 mert az, az Vrnak kedves.

- 4 A 114 mm H: 3,8 l: 3,8 n: 2,3 p: 4,0 I.594.34 1625—1632
- 5 A 83 mm H: 2,6 l: 2,7 n: 1,7 p: 2,5 I.564a.E8a 1625—1632
- 6 A 69 mm H: 2,3 l: 2,4 n: 1,5 p: 2,5 I.582.B6b 1625—1632

A A B C D E F F G G H I K L M M N N O P
 Q u Q V R S T T U V Z Z Z, a à â æ as at b c d e g e s f
 ff fi fl g h i i s i t k l l m n o ó ò ó p q r s st s si sp s s s i st s t u u
 us ut v v x y z z & C.,

MIKEPPEN MENT SANDOR IS.
 meg az Persia fele valo nepekre: Mellyet Darius
 meg halvan, igen meg iyede rayta.

A A C D E F G H I L M N N O P Q R S T V a a à à â æ as b c d e e f i f f f i
 g h i i j i s k k l l m m n n o ó æ ö ö p q q r s st s si sp s s s i st s t u u s v v w x y z
 z & C., : ?)

Doctor Sam. Spilenberger
 Patria Medicus.
 vite huius setur f. & o.

A B C D E F G H I L M N O P Q u R S T V Z a à æ as b c d e e f f f f i f i f i f i f i f i f i g h h
 i j i s i k j l l m n o ó æ p q q q r r s s i s i s i s i s i s i s i s i s t s t s t s t u u i i u v v v x y
 y z & C., : ?)

In Sine Manna pluit, capitur glomerata coturnix,
 Petra fluit, Moses orat, sit Iosua victor.
 Dux pius à socero, distinguere munia, discit.
 Sanctus adest populus, sumat Sinecia rapes.
 Ipse decem Gnomas alto Deu ore profatur.

- 8 K 114 mm H: 3,5 l: 4,4 n: 2,6 p: 4,6 I.564 H1a 1626—1635
 9 K 96 mm H: 2,5 l: 3,1 n: 2,0 p: 3,5 I.594 4.lev.b. 1626—1635
 7 K 85 mm H: 2,3 l: 2,5 n: 1,5 p: 2,9 II.437.A5a 1625—1635

A B C D E F G H I
 K L M N O P Q R
 S T U V W X Y Z a b c d e f f
 g h i k l l m n o o p r s s s t u u
 ü y z + = /

A B C D E F G H I K L M N O P
 Q R X S T U V W X Y Z a a ä b c d e
 e f f g h i j k l m n o o d p r s f s e s s t t u u v w
 y z z + = /

Eine Stadt freuet sich wenns dem Ge-
 rechten wohlgehet/ vnd wenn die Gottlosen
 vmbkommen/ wird man fro.

10 F 260 mm H: 9,0 l: 9,0 n: 6,2 p: 9,0 1626—1696

11 F 160 mm H: 6,5 l: 5,7 n: 5,0 p: 5,8 II.805 A7b 1626—1696

A B C D E F G H I K L M N O P R S T V W Z
 a ā ā ā b c c̄ ch d̄ d̄ ē ē f̄ f̄ f̄ f̄ g h i j k l m n o p r s s̄ s̄ s̄ s̄
 ſ ſ ſ t̄ u v̄ w y z z̄ /

Mein Hertz ist frölich
 in dem Herren. Mein Horn ist erhöhet in dem
 Herren. Mein Mund hat sich weit auffgerhan/
 vber meine Feinde; denn ich frewe mich deines
 Heyls/

A B C D E F G H I K L M N O P R S T V W Z a ā b c c̄ d̄ ē f̄ f̄ f̄
 ſ ſ ſ t̄ u v̄ w y z z̄ /

A B C D E F G H I K L M N O P R S T V W Z a ā b c c̄ d̄ ē ē f̄ f̄ f̄
 ſ ſ ſ t̄ u v̄ w y z z̄

An statt einer Vorrede/ dieser Sterbkunst recht
 zugebrauchen/ wird die andächtige Anwei-
 sung des seligen Matthes in Gott/ Herrn
 Glasij, aus seiner Hauß-Birch/ wie man
 sich zum tode Christlich bereiten soll; zu les-
 sen und zu practiciren seyn :

12 F 120 mm H: 5,7 l: 4,6 n: 3,5 p: 4,8 *II.805 A4a* 1626—1699

13 F 90 mm H: 3,9 l: 4,0 n: 2,8 p: 3,9 1626—1668

15 F 85 mm H: 3,5 l: 3,0 n: 1,9 p: 3,9 *II.986.A1b* 1626—1684

A BREWER-NYOMDA BETŰTÍPUSAI
1633—1673

Antikva típusok

22,0 (29A)
18,0 (34A)
14,0 (16A)
12,0 (17A)
9,0 (33A)
8,5 (1A)
180 mm 6,2 (2A)

135 mm 4,7 (3A)
122 mm 4,3 (20A)
95 mm 3,1 (14A)
85 mm 2,3 (21A)
85 mm 2,8 (36A)
69 mm 2,3 (6A)

Kurzív típusok

5,1 (32K)
122 mm 3,5 (30K)
97 mm 2,7 (28K)
85 mm 2,6 (19K)
70 mm 1,9 (26K)

Fraktúr típusok

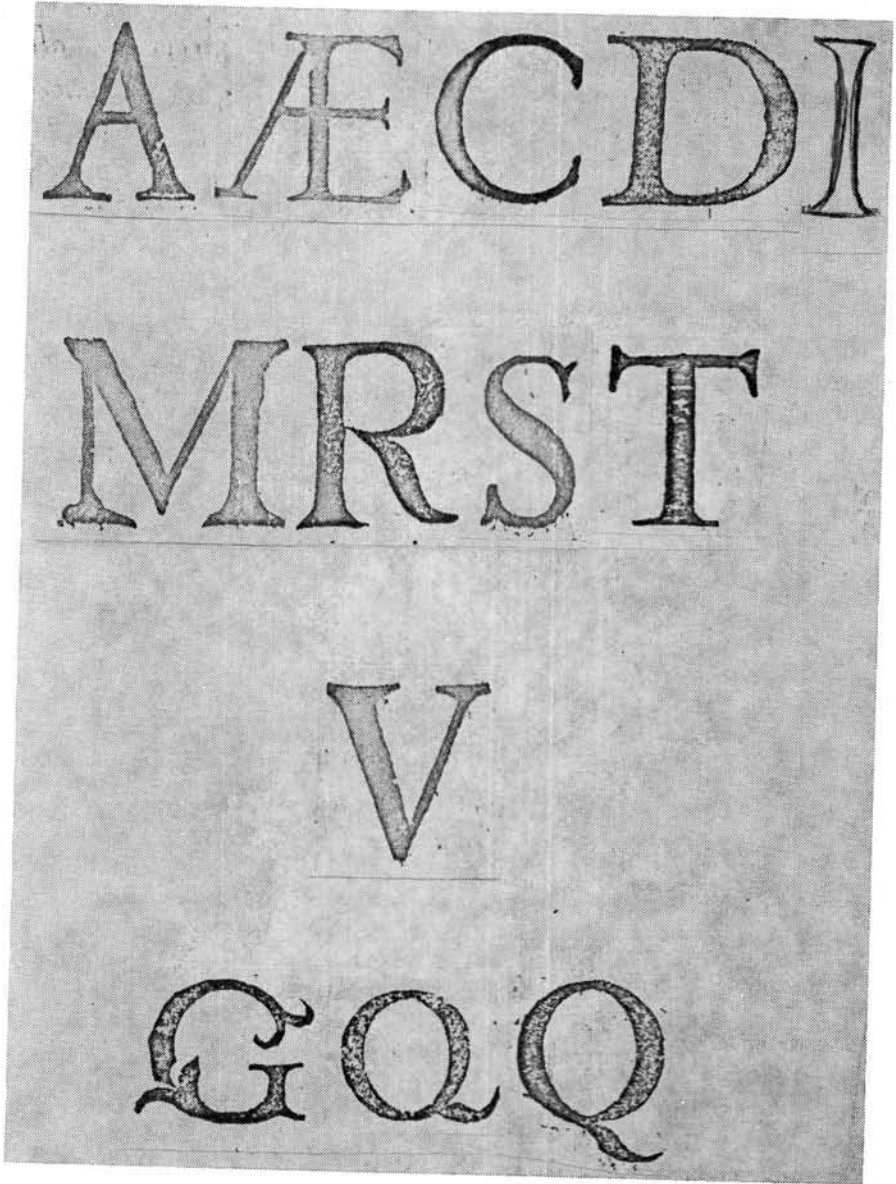
18,0 (34aF)
13,0 (31F)
260 mm 9,0 (10F)
160 mm 6,5 (11F)
120 mm 5,5 (22F)
97 mm 4,6 (27F)
96 mm 4,2 (24F)
68 mm 2,8 (25F)

Svabachi típusok

120 mm 5,7 (12F)
98 mm 4,0 (23F)
3,9 (13F)
85 mm 3,5 (15F)

Görög típusok

120 mm 3,6 (35G)
85 mm 2,4 (18G)

29 A H: 22,0 1637—1673
34 A H: 18,0 1644—1662

A Æ B C D E F G H I K
 L M N N O Ö P R S T
 V V̇ W Y Z

A Æ B C D E F G H I J K L M N O Ö P Q R S T
 U V W X Y Z a á à â ã æ b c d e é è ē f ff ff fi g h i i
 j k l m n ñ o ó õ ö p q r s f fi ff fi st u ú û ü v x y z &.
 , : ; - ' ?)

4. Eöpedighfelel-
 yén, monda: Irva va-
 gyon: Nem csak ke-
 nyérrel él az ember,
 hanem minden igé-
 vel, melly az Isten szá-
 jából származik.

33 A H: 9,0 1640—1700
 20 A 122 mm H: 4,3 l: 4,6 n: 2,7 p: 4,4 I.652.222. 1633—1676

A A Æ B C C D E E F G G H I J K

L M M N N O O P Q R

S T U V X Y Z

A A B B C C D D E E F F G G H I J K L M M N N O P T
Q R R S T U V U X Z a a a a a a b c d e e e f f f f i f i f i g h i
j k l l m n o o o o a o p q r r s s s i s s s s t t u u u u u u s s v x
y z Et & W. , : - ? 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Az hol Sövény nincs, el tekozoltatik az örökség: és az hol
A szonyu nincs, söhászkodik az Szükölködö.

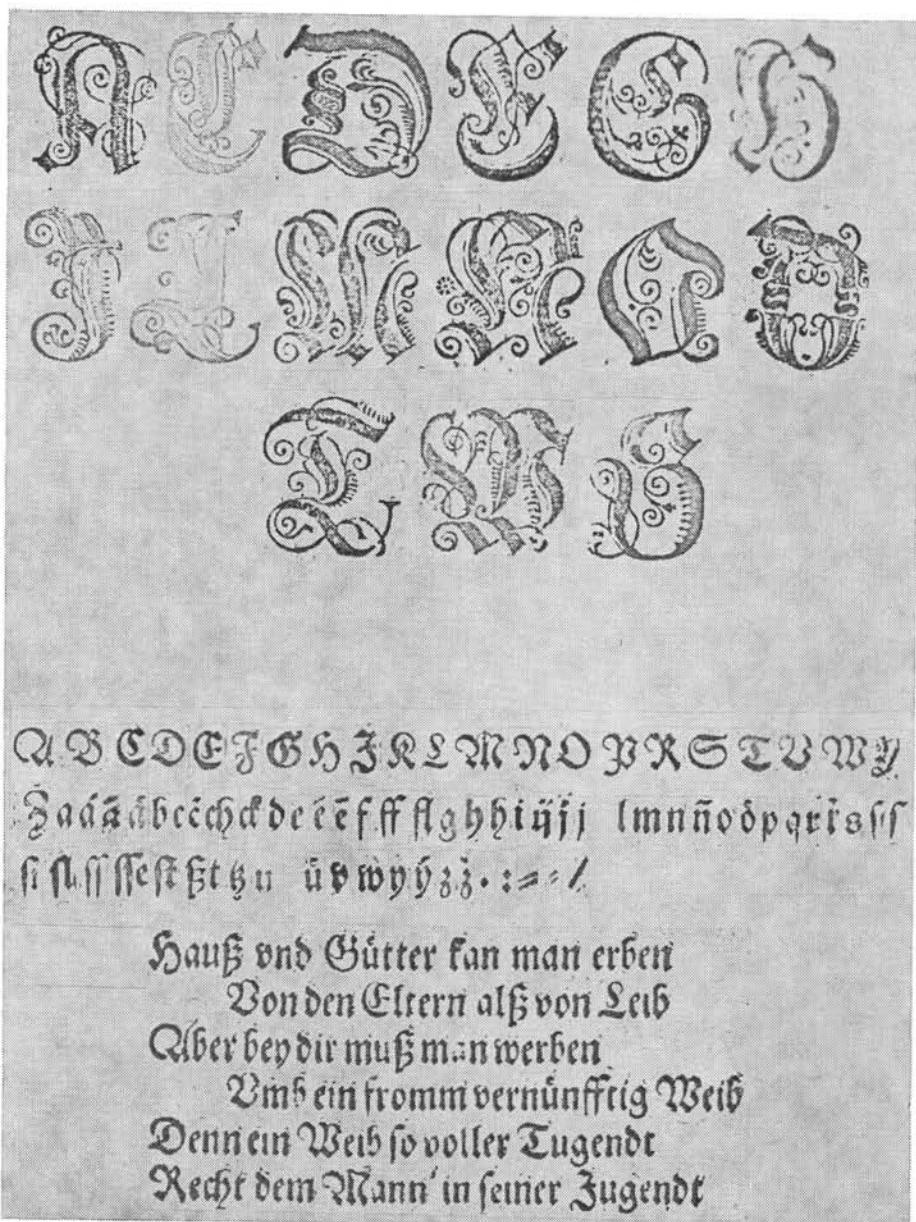
A A Æ B C D E E F G H I J K L M M N N O P Q R S T U V Y Z
a a a a a a a a b c d e e e e e e e f f f f f i f i g h i i i j j k k l m m n n o o a
o p q q r r s s s t t s s s s s t t u u u u u s s u v x y z Et & . , : ' ! ? 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Kegyelmet és békeséget kívánván az Istentől, a mi
Atyántól és az Ur Jesus Kristustól, alázatos
szolgálatyát és Isteni imádsá-
gát ajánlja.

32 K H: 5,1 1639—1685

30 K 122 mm H: 3,5 l: 4,0 n: 2,3 p: 4,4 I.901.A1a 1638—1683

28 K 97 mm H: 2,7 l: 3,3 n: 1,7 p: 3,6 I.652.x2a 1633—1686

34aF H: 20,0 1644—1696

22 F 122 mm H: 5,5 l: 4,5 n: 3,4 p: 4,4 II.856.A3a 1634—1686

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z a a b b c c d d e e f f
 f f g g h i j k l m n n o o p p r r s s t t u u v v w w x x y y z z ; /

die ganze Erde / welche zugleich mit Menschlichem frewel ange-
 füllet vnd überhäuffet / bewohnet worden. Was nun im ersten
Seculo für Leute in vnsern Mitternächtigen Ländern werden ge-
 wohnet

A B C D E E F F G G H H I I J J K K L L M M N N O O P P Q Q R R S S T T U U V V W W X X Y Y Z Z
 a a a b b c c c d d e e e f f f f g g h i i j j k k l l m m n n o o p p r r s s s t t t u u u v v w w x x y y z z ; . . : : ; ; /)

Da das Türcken-Volck vnß schrecket
 Vnd bey vielen Furcht erwecket;
 Da der Tartern wilde Klauen
 In dem Siebenbürgerland

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z a a b b c c d d e e f f g g h i i j j
 k k l l m m n n o o p p r r s s s t t t u u u v v w w x x y y z z ; /

Wie gehet
 es Obrigt:
 vnd Unters
 than: wohl.
 Wenn die
 Obrigt: ist:

27 F 97 mm H: 4,6 l: 3,8 n: 2,9 p: 3,4 II.576.B1a 1634—1683

24 F 96 mm H: 4,2 l: 3,7 n: 2,8 p: 3,8 II.907.A1b 1634—1686

25 F 68 mm H: 2,8 l: 2,5 n: 1,7 p: 2,5 II.805.B1a 1634—1673

A BREWER-NYOMDA BETŰTÍPUSAI

1674—1681

Antikva típusok

	14,0 (16A)
	12,0 (17A)
280 mm	11,0 (41A)
	9,0 (33A)
	8,5 (1A)
180 mm	6,2 (2A)
187 mm	6,0 (42A)

Kurzív típusok

		7,0 (45K)
148 mm	5,0 (43A)	5,1 (32K)
135 mm	4,7 (3A)	
123 mm	4,0 (44A)	124 mm 4,5 (40K)
98 mm	3,0 (37A)	97 mm 2,7 (28K)
85 mm	2,5 (36A)	85 mm 2,6 (19K)
58 mm	2,0 (38A)	58 mm 2,0 (39K)

Fraktúr típusok

	18,0 (34aF)
260 mm	9,0 (10F)
160 mm	6,5 (11F)
120 mm	5,5 (22F)
97 mm	4,6 (27F)
96 mm	4,2 (24F)

Svabachi típusok

120 mm	5,7 (12F)
98 mm	4,0 (23F)
85 mm	3,5 (15F)

Görög típusok

120 mm	3,6 (35G)
85 mm	2,4 (18G)

A Æ B C D E F G H I
J K L M N O Ö P Q
R S T U V X Z a á æ b
c d e g h i j l m n o p q r s f
f i t u v x z & . , : ; - 1790

41 A H: 10,5 l: 10,8 n: 7,0 p: 10,6 1675—1727

A Æ B C D E F G H I J K L M N
 O Ô P Q R S T U V X Y Z A Æ B
 C D E F H I M N O P R S T U Z a á â ã æ b c d
 e é è f f i g h i j k l m n o ò ô œ ó p q r s
 f f i f t t u ù û v x y z & & . , : ; - !)

A Æ B C D E É F G H I J K L M N O Ô P
 Q R S T U Ú V X Y Z a á â æ b c d e é ê ë é f ff
 ffi f i f l g h i j k l m n o ò ô œ ó p q r s f f i f f f i
 f t t u ù û v x y z & & . , ; - ! ?] 1368

pufiensium Igloviensis, Varallyensis, &
 Olaffiensis, Administratori Perpe-
 tuo, &c. &c. &c.

42 A H: 6,7 l: 6,8 n: 4,0 p: 6,2 1675—1729

43 A 150 mm H: 5,0 l: 5,4 n: 3,0 p: 5,0 II.2068.)(1a 1675—1729

A Æ B C D E É F G H I J K L M N O Ó P Q Q_u R
 S T U V X Y Z a ȧ á à ã æ b c d e ė é è ė f ff ffi fi fl g
 hi i j k l m m̄ n n̄ o ó ô õ ö ø p q q̇ r s f si ffi fli ft t̄ u
 ú û ü v x y z & ; ? 1 2 3 4 5 7 0

Soha nem vólt több vétke-
 ző; de lelki isméretben va-
 ló furdálódás-is az miatt ke-
 vesebb soha nem találtatta-
 tott:

A Æ B C D E F G H I J K L M N O Ó P Q R S T U V W Z a á à
 ä å æ b c d e ė é è ė f ff ffi fi gh i j k l m n ñ o ó ô õ ö ø p r s f si ffi fli
 ft t̄ u ú ü v y z & ; , : - ! ?) 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

ritkák most Magyar Országban az olyan Atyák és A-
 nyák, a' kik örömeft látnák, hogy az ő magzattyok a'
 világnak tündéres hívásaitól búcsút venne, és Szerzetes
 emberré lenne. S-ez az egygyik oka, hogy mostani
 időben nem virágzik ugy Országunk, mint annak e-
 lőtte; mert puszták a' Klastromok, és Collegiomok,
 s-kevesen vannak Krisztus Urunk életét követő jámbor
 szerzetesek, kiknek imádságira tekintve meg-áldaná
 Isten Országunkat.

44 A 124 mm H: 4,0 l: 4,3 n: 2,9 p: 4,5 I.1225.§12a 1675—1728
 37 A 96 mm H: 3,0 l: 3,2 n: 2,1 p: 3,1 I.1343.A4a 1674—1725

A Æ B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U U V W X Z a a. á á á æ b
 c d e é é é f f f g h i j k l m n n n ñ o ó ó ò ò ò p q r r r r r r r s. t u u u
 v x y z & & . ; : - () ? ?)

Hogy meg-ismérhesse, ha késő, vagy idején
 való esztendő írás, vigyázz a' Fias tyúk Csilla-
 gára; mert ha őszel elő esik, minek' előtte a' Fias
 tyúknak Csillaga el-enyészik; úgy mint October-
 nek vége felé, idején való esztendőt várhatni. Ha
 pedig edgyütt esik az eső a' Fias tyúknak el-enyészé-
 sével, középszerént való esztendőt remélhet-
 ni. Ha pedig akkor kezd eső esni, minek után-
 na a' Fias tyúk el-enyészett, késő esztendő írás,

A Á B C D E É F G H I J K L M N O P Q R S T U V Z a Á æ b c d e é é é é f f f f g h i j k l
 m n ñ o ó ó p q r s f f f f f f t t u ó ú v x y z & * 5 . ; : - ?) 1 2 3 5 7 8

Avagy nem tudjátok hogy vala-
 kik meg-kéresztelkedünk a' Jesus Christusban, az ő
 halálában keresztelkedünk-meg? El-temetettünk
 azért ő véle egygyütt a' keresztség által a' halálban,
 hogy miképpen fel-támasztatott a' Christos az Atyá-
 nak dicsőségére, azon-képpen mi-is új életben járjunk.

A B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V Z a á b c d e é é f f g h i é ú j k l m n ñ o ó p q
 r s f f f f f f t u ú ú ú ú ú v x y z . - ? 1 2 4 5 6 7 8 9 3

Mások bű-
 nére való bü-
 nyomítás a-
 vagy reá ba-
 gya sa paran-
 isolatik.

- 36 A 85 mm H: 2,8 l: 2,9 n: 1,8 p: 2,8 I.1167.90. 1667—1708
 38 A 58 mm H: 2,0 l: 1,9 n: 1,2 p: 1,9 I.1165.81. 1674—1724
 39 K 68 mm H: 1,8 l: 1,9 n: 1,2 p: 2,2 I.1165.121. 1674—1708

AÆBCDEFGHI JKLMNOO

PRSTUVXYZ a à â æ b c d e é è f

fffi fighi î is j l m n ñ o ó ò ô œ p q q̄ r s

ſ ſi ſſi ſt t u ù û ũ u s v x y z & t & . , - ; ! 2 9

Nullus Antistitum Regni
Principum nostrorum privi-
legia tollere; coarctare alte-
rare vè potest.

AAÆBC(D DEFGGHI JKLMNOP

PQ RSTUV VXYZ a á à â & as b c d e e é è

è é f f f f i f l g h i î is j k l m m n o ó ò ò œ p q q̄ r s ſ ſi ſſ

ſſ t t u ù u s ũ v x y z & t & . , : ?) 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Consperge me per byssopum,
Mundabor & supranivem,
Ablutus albus: audiant,
Aures, quod ossa gaudeant.

45 K 186 mm H: 7,0 l: 6,8 n: 4,0 p: 7,0 II.2286.65. 1675—1728

40 K 124 mm H: 4,2 l: 4,8 n: 2,5 p: 5,0 I.1183.423. 1674—1726

A BREWER-NYOMDA BETŰTÍPUSAI

1682—1699

Antikva típusok

	15,0 (63A)
	14,0 (16A)
	12,0 (17A)
	12,0 (64A)
280 mm	11,0 (41A)
	9,0 (33A)
	8,5 (1A)
	7,0 (49A)
187 mm	6,0 (42A)
148 mm	5,0 (43A)
140 mm	5,0 (51A)
135 mm	4,7 (3A)
123 mm	4,0 (44A)
98 mm	3,0 (37A)
85 mm	2,5 (36A)
84 mm	3,0 (62A)
72 mm	2,2 (61A)
58 mm	2,0 (38A)

Kurzív típusok

	7,0 (45K)
124 mm	4,5 (40K)
86 mm	3,0 (46K)
68 mm	2,5 (67K)
58 mm	2,0 (39K)

Fraktúr típusok

500 mm	23,2 (56F)
420 mm	18,0 (59F)
	18,0 (34aF)
260 mm	9,0 (10F)
232 mm	9,5 (55F)
160 mm	6,5 (11F)
137 mm	5,6 (47F)
124 mm	4,8 (54F)
95 mm	4,0 (58F)
84 mm	3,5 (57F)
70 mm	3,0 (60F)
58 mm	2,8 (53F)

Svabachi típusok

120 mm	5,7 (12F)
96 mm	4,7 (50F)
84 mm	3,0 (48F)
84 mm	2,8 (69F)
70 mm	3,0 (52F)

Görög típusok

120 mm	3,6 (35G)
85 mm	2,4 (18G)

A C D E G H I J

N O P R S T U Y

A B C D E H I J K

L N O P R S T U

V . , -

A Æ B C D E G H I K L M

N O P Q R S T U V W Y Z

63 A H: 15,2 1692—1719

64 A H: 13,0 1693—1729

49 A H: 7,0 1683—1729

A Æ B C C D E F F G H I J K L M N O P Q
 R S T U V X Y a á â æ b c d e é f f f f g h i j k l m n o d
 ð œ p q r s f f f f f t u ü v x y & . , ; - !

tuum Heves, & utriusque Szólnok Su-
 premi, ac perpetui Comitiss, Sacræ
 Cæsareæ, Regiæque Majestatis

A Æ B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U U V W X a a a á á á æ b c d
 e é é è è f f f f f f f g h i j k l m n n o d ó œ ð p q r s f f f f f t u ü ü ú v
 w x y z & . , ; - ?

Akkor készítették nagy gazdag és fő lakodalom
 mellyben sok Fejedelmek és fő Urak jövének, és
 lónak utközések s kópia törések, és vívési játékok
 tartatának az sok szép Nemes aszszonyok előtt.
 Es noha az Fejedelmek és fő Urak, fő Nemes szol-
 gákat magokkal hoztanak vala az lakodalomban,

A B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V Z a a a b c d e é é é f f f g h i j k l m n n o ó
 ð ð p r s f f f f f t u ü ü v x y z & . , ; - ! ? 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

- D. STEPHANUS BALASI, Nob. Ung. Transylvanus.
- D. STEPHANUS CSAK, Nob. Ungarus.
- D. STEPHANUS PULLYAY, Nob. Ung. è Convidu Nobilitum.
- D. STEPHANUS GYÖRFY, Nob. Ung. Transylvanus.
- D. STEPHANUS BIRO, Nob. Ung. Transylvanus.
- D. STEPHANUS SZABADOS, Nob. Ung. è Comy, Nobilitum.
- D. STEPHANUS WIDRA, Civis, Pannoni.

51 A 134 mm H: 50 l: 5,2 n: 3,0 p: 4,6 II.1962.A1a 1683—1724
 62 A 84 mm H: 3,0 l: 3,0 n: 2,0 p: 3,0 I.1375.A5b 1690—1728
 61 A 72 mm H: 2,2 l: 2,2 n: 1,7 p: 2,6 II.1886.A1b 1690—1719

ABCDEF GHI J KLMN OP Q RSTUV XY Z a b c d e e f f
 f f f f g h i j k l l m n o b œ d p r s s s t u u v x y z et & . .

*Nicolaus Guilielmus Beckers Liber Baro de
 Wallhorn, Joannes Paulus Haro de Gar, Fri-
 dericus Ferdinandus Illmer, de & in Warten-
 berg, Sylvester Josephus à Rotta, Sylvius
 Brixicanus Bergomanensis, Ludovicus Kûf-
 singer, nec non Paulus Jazy similiter in Hun-
 garos recipiuntur.*

ACDEG JMNOP QURTVS à a a s b c d e e d e f f f f f g h i j k l m n o b
 d a p q r s s s s s t u u v œ y z et & . . ! ?

*Non diu licuit Apollini arcana bisce suis inherere affectibus, adest cum legato co-
 hors ad omnem politica legem exculta, & quia qualibet prima Phabum salutare,
 qualibet prima Phabo complacere auebat, nondum bene conspexto, jam una earum
 ingenio velocior in saluatorias erupit voces.*

arls

Joseph Jacob

- 46 K 86 mm H: 3,0 l: 3,0 n: 1,8 p: 3,3 II.1610.87. 1685—1727
 67 K 68 mm H: 2,5 l: 2,2 n: 1,5 p: 2,7 II.1886.C3b 1696—1725
 56 F l: 23,2 a: 16,5 1688
 59 F J: 18,0 b: 18,8 a: 10,8 p: 13,0 1688

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R

S T U V W X Y Z . / = A B

aabc cchc deef ghijklmnoop

rrsstt uuvv wxyz . / = A B

C G H I J K L M N O P Q R S T

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T

U V W X Y Z a a b c c c h c d e e f f f g h i j k l m n o o p r

s s s s s t t t u u v w x y z . ; ' / ! ?

Unterdesſen aber / was mangel
in einem und anderen Buchſtaben eingelof-
fen / werdet es dein reiffer Verſtand günſtig
zu unterſcheiden belieben laſſen.

55 F H: 9,5 H inicalé: 10,5 l: 9,0 n: 7,0 p: 9,0 1687—1729
47 F 137 mm H: 5,6 l: 5,2 n: 4,0 p: 5,1 II.1690.x3b 1682—1725

ABCDEF GHIJKLMNOPQRSTU VWXYZ
aaá bccch ddeé fff g h i j k l m n o p r s s s s s t t t u u v w y z

. ? = ! /

Du solt nicht begehren
deines Nechsten Haus.

ABCDEF GHIJKLMNOPQRSTU VWXYZ
aaá bccch ddeé fff g h i j k l m n o p r s s s s s t t t u u v w

xyh z z . : ; = / x

Fürcht dich nicht/ kleine Heerd: Freud/ giebt's der Seelen/
GOTT läst/ der Einsamen/ nicht/ Kinder fehlen,
Fürcht dich nicht kleine Heerd: GOTT/ Klein' und Grossen/
Die dich Verfolgen jekt/ wird hinaus stossen.

ABCDEF GHIJKLMNOPQRSTU VWXYZ aaá bccch ddeé
eé fff g h i j k l m n n o o p r s s s s s t t t t t u u u v w y z z z z !

Von der
Wurzel kommet der Geschmack/ des Apfels / und die Züher der
Farben. Mehrmahlen ist es auch allen Gärtnern bewußt/ daß/
in fall sie wollen der schönsten Farben Blühe und Blümblein
haben/ersuchen sie den Samen/den Kern/oder Zwifel/in einigen
tincturen/und ahrtigsten Coloriten baußen/ woraus nachmah-
len die höchsten Farben erblühen.

- 54 F 124 mm H: 4,8 l: 5,0 n: 3,3 p: 4,3 1687—1729
58 F 95 mm H: 4,0 l: 3,8 n: 2,8 p: 3,6 II.2073.17. 1688—1729
57 F 84 mm H: 3,5 l: 3,0 n: 2,2 p: 3,0 II.1690.1. 1688—1727

ABCDEF GHIJK LMNOP QRSTUVW Zaabch d e f f f g h i j k m n n o o p r
s s s s t t u u v w x y z . /

Von alten Eltern wird Johannes jetzt geboren /
Den ihm vor langer Zeit Gott selbst hat auferfohren.
Was uns unmöglich scheint zu seyn / ist möglich Gott /
Wol dem / der Ihm vertraut. auch in der größten Noth.

ABCDEF GHIJK LMNOP QRSTUVW Zaabch d e f f f g h i j k l m n n o o p q r s
t t t t u u v w x y z .)

Gefroren Wasser
wird Eis / 10
gefrohrner Thau
wird genennet ein Reiff.
Aus
Schwefelichem Dampff

ABCDEF GHIJK LMNOP QRSTUVW Zaab
c c c c d d e e e f f f f g h i j k l m n o o p r r s s s s t t t t u u u v
w y z z . /

Wir sollen Gott fürchten
und lieben / daß wir keüsch und
züchtig leben / in Worten und
Wercken / und ein jeglicher
sein Gemahl lieben
und ehren.

- 60 F 95 mm H: 4,0 l: 3,8 n: 2,8 p: 3,6 II.2073.17. 1688—1729
53 F 58 mm H: 2,8 l: 2,3 n: 1,8 p: 2,0 I.1338.19. 1683—1718
50 F 96 mm H: 4,7 l: 4,2 n: 3,0 p: 3,6 II.1799.B5a 1683—1705

A B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V W X Y Z a a b c d e f f f f i
 g h i j k l m n n o o p q r s f i s s s s s t t u u v w x y z . : ; / ? z c

Lernet. Das gibt uns unser
 Text an die Hand: Denn es stehet dar-
 innen/ das die heilsame Gnade Got-
 tes die Menschen züchtige. In der
 Grund-Sprache stehet das Wort
 Παίδεως, das haist so viel/ als lehret/
 unterweiset/ und wird angedeutet:

A B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V W X Y Z a a b c d d e e f f g h i j k l
 m n o p r r e e s s s t u u v w x y z . : ; / ? z

Amen pravim vam: Cozoli svjete
 Amen/ amen pravim vam/ ze Boz slovo
 Ny/ Panna poene
 A tak dokonana sau Nebesa/
 A tobe dam Hle
 Ny w cas pokoge

A B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V W X Y Z a a b c c d d d e e e f
 f f f g h i j k l m n o d p r o f s i s s s s s t t u u u u v w x y y z z . = /

Zdy wogna ma byti/
 werbugj (popisuci)
 weg: Ew/ 1
 Tycho zbroge sau/
 sissat/ 2
 (Etery se pnozdobuga
 Percm)
 KystunE

48 F 84 mm H: 3,0 l: 3,0 n: 2,2 p: 3,0 II.1504.C8b 1682—1726

69 F 84 mm H: 2,8 l: 2,4 n: 1,9 p: 2,6 1699—1724

52 F 70 mm H: 3,0 l: 2,8 n: 1,9 p: 2,7 I.1138.286. 1684—1724

A BREWER-NYOMDA BETŰTÍPUSAI
1700—1739

Antikva típusok

	21,0 (29A)
	15,0 (63A)
	12,0 (64A)
280 mm	11,0 (41A)
240 mm	8,7 (86A)
	7,0 (49A)
187 mm	6,0 (42A)
148 mm	5,0 (43A)
140 mm	5,0 (51A)
123 mm	4,0 (44A)
124 mm	4,0 (92A)
108 mm	3,6 (93A)
100 mm	3,2 (85A)
84 mm	3,0 (62A)
70 mm	2,6 (79A)
68 mm	2,2 (61A)
62 mm	2,0 (75A)
58 mm	2,0 (38A)

Kurzív típusok

300 mm	12,7 (91K)
	7,0 (45K)
124 mm	5,7 (89K)
124 mm	4,5 (40K)
100 mm	4,0 (90K)
86 mm	3,0 (46K)
85 mm	3,0 (71K)
76 mm	2,6 (82K)
72 mm	2,4 (81K)
68 mm	2,5 (67K)
62 mm	2,0 (76K)
58 mm	2,0 (39K)

Görög típusok

120 mm	3,6 (35G)
85 mm	2,4 (18G)

Faktúr típusok

	47,0 (95F)
660 mm	31,5 (88F)
500 mm	25,0 (94F)
	20,0 (96F)
260 mm	14,0 (72F)
232 mm	9,0 (55F)
180 mm	8,2 (87F)
140 mm	6,0 (78F)
137 mm	5,6 (47F)
124 mm	4,8 (54F)
95 mm	4,0 (58F)
84 mm	3,5 (57F)
70 mm	3,0 (60F)
62 mm	2,2 (70F)
58 mm	2,8 (53F)

Svabachi típusok

96 mm	4,7 (50F)
84 mm	3,0 (48F)
84 mm	2,8 (69F)
70 mm	3,0 (52F)

Héber típus

2,5 (77H)

A B C D E F G H I J
K L M N O P Q R S
T U V X Y Z .

A Æ B C D E F G H I J L M N O P Q R S T U
V Y a à æ b c d e f g i î j l m n o p q r s f f i f i f t
u v x y & , ; - !

FLumina cuncta petunt rapidi mari
Quo simul ostendunt vimque ro
SRZENIAVA sola manet, quæ Littore

86 A H: 8,7 1708—1739

92 A 124 mm H: 4,0 l: 4,0 n: 2,6 p: 4,2 *Petrík II.288.A1b* 1722—1739

A Æ B C D E G H I J L M N O P R S T U V a á æ b c d
e è f f f i g h í j l m n o ó ô p q r s f f i f f i f t u ù û v x ã &

. , ;)

Glorioſe ac Magna-
nime PRINCEPS, indulgentiſſime DOMINE,
quæ me ad fuſcipiendas conſilii hujus rationes impel-
lerent. Sed nec ſolæ tamen iſtæ mihi fuerunt, nec
inter plures præcipuæ.

A Á B D E F H I J K L M N O P R S T U Û a á b d e é f f i
g h i í j k l m n o ó ô p r s f t u ù v y z . , ; - ' ²

Ne tſi-nálj te-ma-gad-nak fa-ra-gott ké-
pet, és fem-mi ha-ſon-la-toſ-sá-got a-zok-
nak for-má-jok-ra, mel-lyek fenn az ég-
ben, vagy itt a-latt a' föld-dön, vagy a' vi-
zek-ben a' föld a-latt vagy-nak; Ne ha-jolj-
meg a-zok-nak, és ne tiſz-tel-jed a-zo-kat:

A B C D E F G H I J K L M N O Ö P Q R S T U V X a æ b c d e f f f i g h i k l m
n o ö p q r s f f i f f i f t u ù v x y z ã & . , ; - ! 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

43. Stellæ fixæ cum o-
ſtáva ſphæra æquáliter
progrediuntur; ſed inæ-
quáliter coruſcant: qua-
rum nonnullæ conſtituunt
duodecim ſigna zodiaci,

93 A 108 mm H: 3,6 l: 3,5 n: 2,2 p: 3,4 *Petrik II.288.*(3b 1727—1739

85 A 100 mm H: 3,2 l: 3,2 n: 2,2 p: 3,5 *Petrik I.7.A3a* 1707—1739

79 A 70 mm H: 2,6 l: 2,2 n: 1,7 p: 2,5 *Petrik I.432.6.* 1704—1739

A A B C D E E F G H I J K L M N O O P Q R S T U V a a æ b c d e e f f f i g h i j k l m n o o ö ö

p q r s f ū ū ū ū t u ū v x y ū & ' , ; !

5 Por hamu nékem kenyerem,
Mellyet étel gyanánt ežem,
Ítalom könyvemmel
Elegyitem mint vizzel,
A' te nagy haragod miatt,
Kisek tüze úgy fel-lobbant;
Hogy engemet fel-emelel,
És ímé a' föllhöz ütél.

L

A B C D E F G H I J K L M N O P R S T

U V a a æ b c d e g h i i j m n o o p q r s t u v y &

o , ; - !

75 A 62 mm H: 2,0 l: 2,0 n: 1,3 p: 2,0 I.1676.211. 1703—1728

91 K L: 12,7 1724—1729

89 K H: 5,7 l: 5,7 n: 3,2 p: 5,8 1724—1739

ABCDEFGHIJK LMNOPQ RSTUV
 XY Zaáæbcdeëéfffi ghii jklmnoóæpqrs sfitu
 úvxyz & & . -

De Optica &
 Pictúra.

AÁBCDEÉFGHIJKL MNOÖPQRSTUVZ aáâæbcdeëéëf
 fffghiiis klmnoóöðp qrs sfi sffstt uúûüsvxyz & & . - ')

Nem inra e' Könyvet Orvos Doctoroknak,
 (Más nyelven és formán kész szólni azoknak)
 Kivánt itt használni ügye-fogyottaknak:
 Mondgy jót azért hasznos, jó Haza-Fiának.

AÁÆBCDEÉFGHI KLMNOP QURSTUVZ aáâæbcdeëéë
 fff sff fghijklmnoóöðp qrs sfi sff sstt uúûüsvxyz & & . : ; !

Meg-válhadd Magyar Nép nagy dolgokat tött-fel,
 E' nagy híru' Doktor ruházván illyekkel;
 Bár sok tudós elmék például vennék-fel,
 Hogy a' nálók lévő kints ne ásdódnék-el.

90 K 100 mm H: 4,0 l: 4,0 n: 2,6 p: 4,2 Petrik I.432.141. 1724—1739.
 71 K 85 mm H: 3,0 l: 2,5 n: 1,5 p: 2,9 I.1635.A8b 1701—1729
 82 K 76 mm H: 2,6 l: 2,5 n: 1,8 p: 2,7 I.1746.g 4b 1704—1739

ABCDEFGHIJKLMN OPQRST UV ad e b c d e f f f g h i j k l m n o o a
 ö ö p q r s s s s t u u ü ü v x y z & . , : ; !

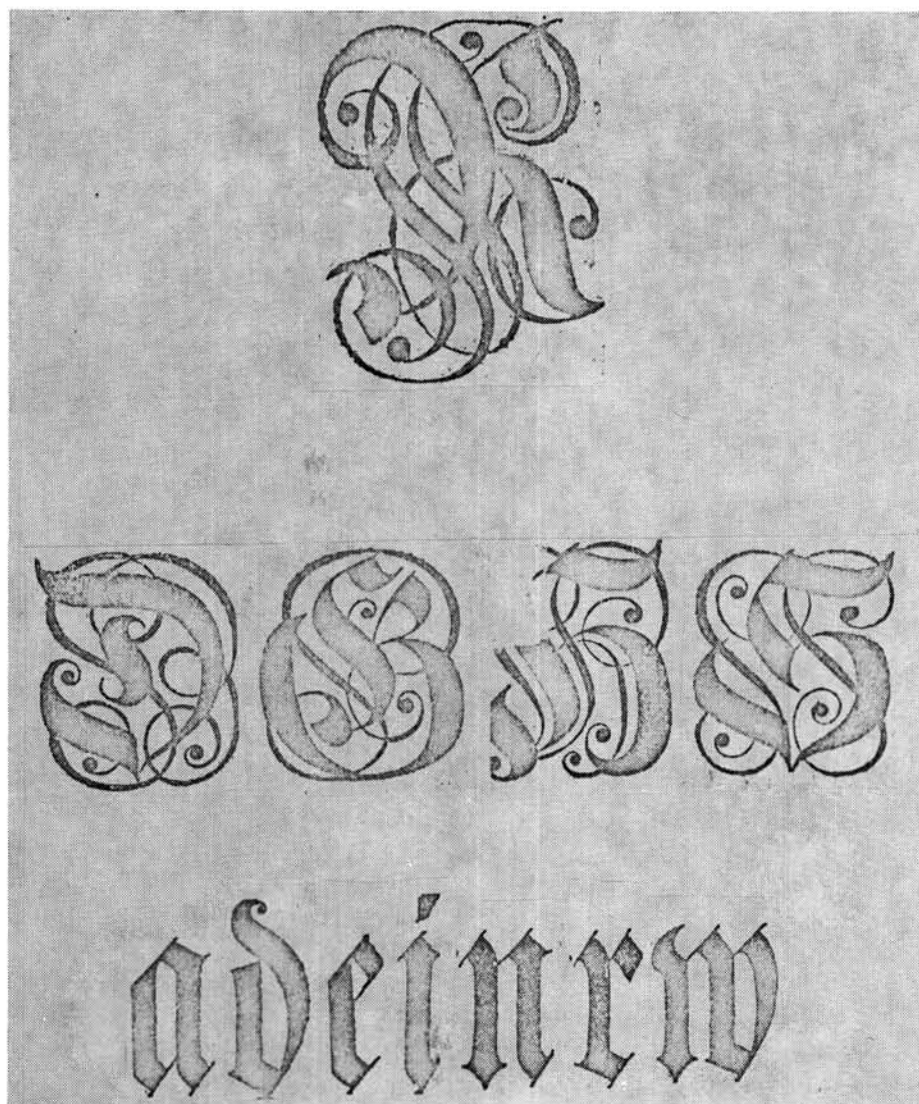
Igy a' tetszemő állapot ön-
 nön-magát nem tudja; a' gyermek-
 ség játékokkal mulik-el; az ifjúság
 és iffiú idő hejába-valóságokkal;
 az emberkor (férjfiúság) munka-
 ságokkal; a' véniség az csebbeniekre
 visszazár-tér:

ABCDEFGHI HIKLMNOÖPQRSTUV ad e b c d e f f f g h i j k l m n o o a ö ö p
 q r s s s s s s t u u ü ü v x y z a & . , : ; !

URam nem üz nagyra fiv.
 URam te meg-vig-alsz
 URam te nagy haragokban
 UR Isten alij-meg jóvölt.
 UR Isten az én Imálság:
 UR Isten én idvefségem
 UR Isten kegyelmezz-meg
 UR Isten kéz az én fivem
 UR Isten segíts és tartis

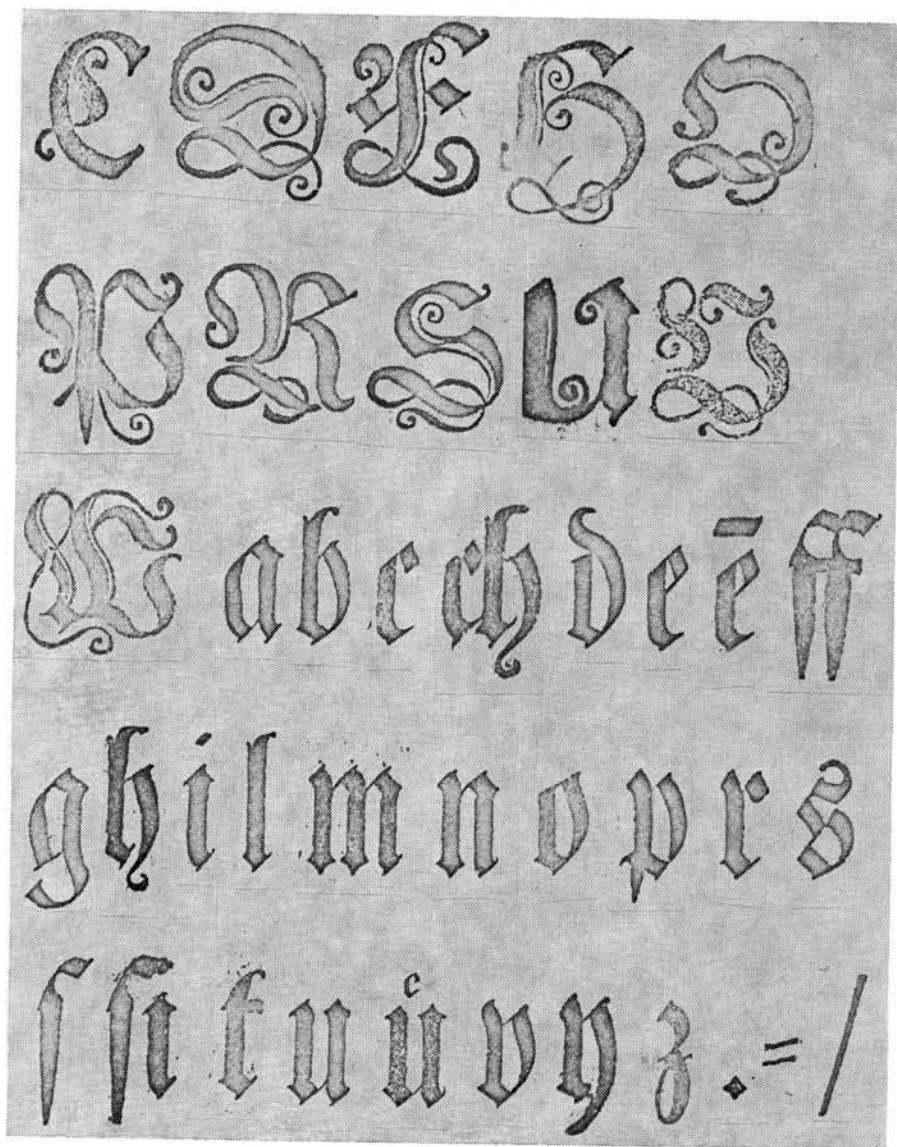
ח ש ר ק צ פ ע ס נ ט ל כ , ט ח ז ו ה ר ג ב א

- 81 K 72 mm H: 2,4 l: 2,2 n: 1,6 p: 2,6 Petrik I.432.37. 1704—1739
 76 K 62 mm H: 2,0 l: 2,0 n: 1,3 p: 2,2 I.1676.325. 1703—1728
 77 H 2,3 1703—1704

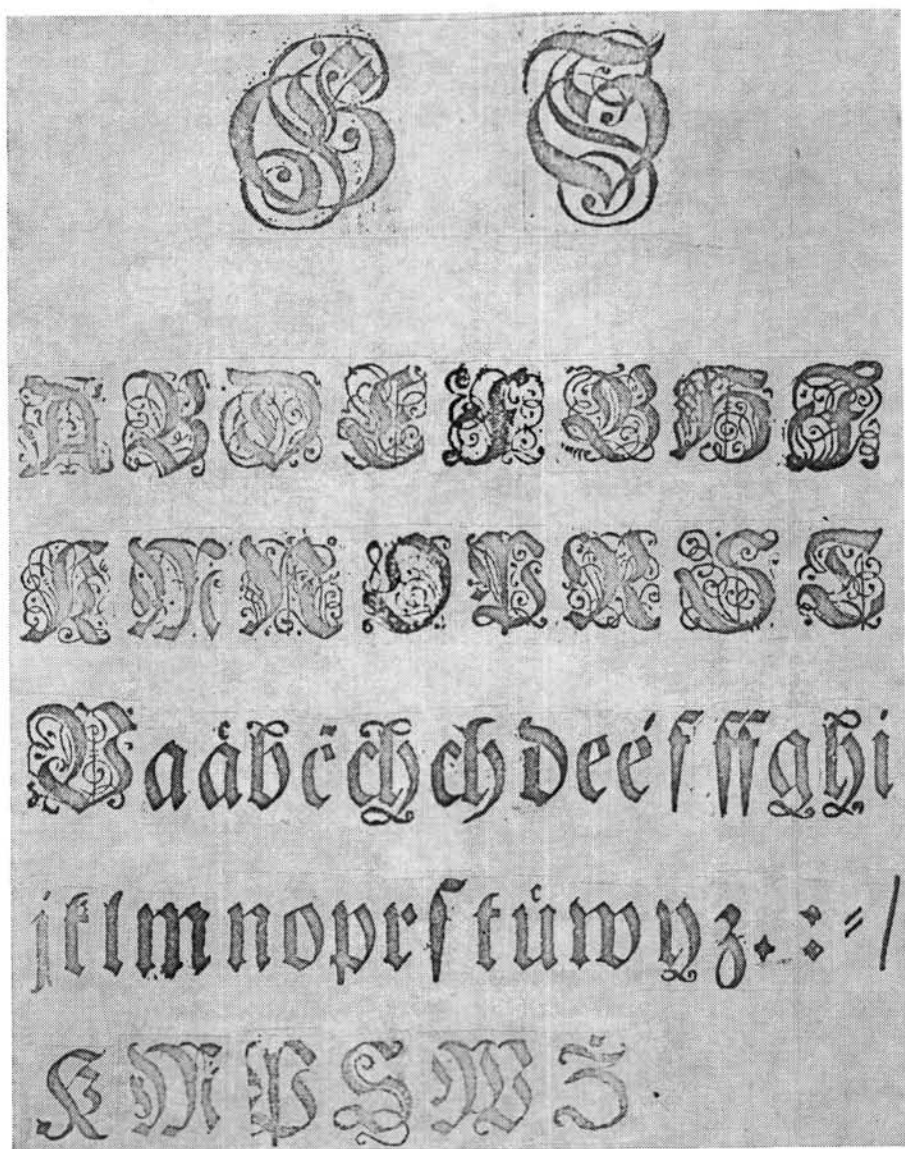

95 F R: 47,0 1729—1739

88 F H: 31,5 d: 26,0 n: 21,0 1726—1739

96 F H: 20,0 l: 18,4 n: 14,3 p: 18,0 1729—1739

94 F G: 25,0 1729—1739

72 F H: 14,0 l: 11,0 n: 9,0 p: 11,2 1700—1729

A B C D E F G H I J K L M N O

P Q R S T U V W X Y Z a b c d e g h i l m n

o p r s f f t u u v w y / = A B C D E F G

A B C D E F G H I J K L M N O

P Q R S T U V W X Y Z a b c d e f g h i

k l m n o p r s t u v w x a a b c h d e f f

g h i k l m n o p r s f f t s u u v w y z . ' /

! ; / ! ?

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X a a b c h e l d e f f g h i j k l m n o p r s f f t s t u
u v w x . ; /

Ich war gehöret worden/
Du wairst gehöret worden/
Er/ sie/ es war gehöret worden.
Wir waren gehöret worden/
Ihr waret gehöret worden/
Sie/ es waren gehöret worden.

87 F H: 8,2 diszes H: 8,8 l: 7,1 n: 4,8 g: 7,2 1725—1739

78 F H: 6,0 diszes H: 6,9 l: 5,3 n: 4,4 p: 5,0 1703—1729

70 F 62 mm H: 2,2 l: 2,0 n: 1,6 p: 2,2 1700—1729

A LŐCSEI KÖNYVMŰVÉSZET

A lőcsei nyomdakészlet további része: iniciálék, díszek, cifrák

A lőcsei nyomtatványok külsejének megítélésénél nem elhanyagolható szerepük van a nyomtatásra használt betűtípusoknak, az alkalmazott díszítő elemek szerepe azonban méginkább jelentős. Olyan lőcsei nyomtatvánnyal, amelyen csak betűtípusok szerepeltek volna, díszek nem, egyáltalán nem találkozunk: a kor szellemétől teljesen idegen volt az ilyen végletes egyszerűség. Minden könyvön látható volt valamilyen díszítő anyag, akár cifra, akár záródísz vagy iniciálé (szedett iniciálé). Vizsgáljuk meg ezért, milyen díszítő anyagokkal rendelkezett a lőcsei Brewer-nyomda.

Lorenz Brewer nyomdakészletében csak négy, viszonylag teljes, antikva betűs iniciálésorozat volt 18×17 , 22×20 , 25×25 és 19×19 mm nagyságban (a, b, f, i sorozat), egy fraktúr szöveghez használt lombard iniciálésorozat $30-33 \times 25-32$ mm méretben (k), a többi kevés darabot tartalmazott (d sorozat), vagy éppen egyedi iniciálé volt (c, e, g, h, l). A leggyakrabban használt iniciálék az a, b és f sorozat darabjai, hasonló stílusúak voltak: keret nélküli, fehér alapon sávozott, ornamentális minta fehér betűképpel. Ilyen, ill. ehhez hasonló iniciálékat már magyarországi tipográfiák készletében is találunk.⁷⁷ Ezeknek az iniciáléknak különösebb művészi értékük nem volt: az eredeti növényi minta a sávozás következtében alig felismerhető, túlságosan megszerkesztett, meglehetősen sablonosnak hatottak. Ritkábban használt, de szebb volt a stilizált növényi díszítésű d iniciálésorozat (kettős keretezésű, sávozás nélküli, fehér betűképpel), valamint a kisméretű, szintén kettős keretezésű, fekete mintájú, fekete betűképpel ellátott i iniciálésorozat (ez utóbbi a debreceni nyomda készletében is szerepelt, feltehetően egy forrásból vásárolta a két tipográfia).⁷⁸

A Samuel Brewer idejében beszerzett új iniciálék átlagban jóval nagyobb méretűek voltak a korábbiaknál: 48×47 mm nagyságú is akadt közöttük (n, q), sőt a lombardok között 51×51 , 56×55 mm nagyságú is (t, w). Arányaiknál fogva ezeket az iniciálékat csak fólió alakú nyomtatványon lehet elképzelni, már negyedrétegű könyveknél is túlméretezettek lettek volna. A kisebb méretű nyomtatványoknál elsősorban az m iniciálésorozatot használták, amely 25×24 mm nagyságú, keret nélküli, stilizált növényi, ill. figurális mintájú iniciálé, fehér betűképpel: a virágokat, faunt, puttókat, mókust stb. ábrázoló iniciálék igényesen megalkotott, művészi darabok. Még inkább ezt mondhatjuk az n iniciálésorozat betűire: a nagyobb méret jobban kidolgozott, gazdagabb figurális ábrázolást tett lehetővé. A q sorozat részben figurális, részben stilizált növényi mintájú: az ide-oda tekeredő indák nagyon lendületesek, szinte érezzük a mozgást, amelyet rögzít. Gazdag volt a lőcsei műhely lombard-iniciálékészlete is ebben az időben: három új iniciálésorozat $15-17 \times 17$, 23×23 és 36×36 mm méretben (u, r, s), több egyedi iniciálé (o, p, t, w), valamint ide kell számítanunk azokat a

77. L. például a bártfai nyomda iniciáléit: Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvnyomtatás a XVI. században*. Bp. 1961. LIX. tábla.

78. Uo. XLII. tábla.

betűtípusokat is, amelyeknek kétféle verzálisa volt: egy egyszerűbb és egy iniciálászerűen díszes (55 F, később a 18. században a 72 F, 78 F, 87 F), sőt már a nagyméretű öntött kiemelő fraktúrok is iniciáléként hatottak (88 F, 94 F, 95 F, 96 F). Ezek az iniciálék és betűk együttesen tették a német nyelvű, főleg alkalmi nyomtatványokat olyan díszessé. A lőcsei tipográfia iniciálékészlete elsősorban a 17. század utolsó harmadában gazdagodott, a 18. századi gyarapodás nem jelentős. Természetesen a korábban beszerzett iniciálsorozatokot tovább használták, főleg az a, b, f, i sorozatot.

A Brewer-nyomda működésének egész ideje alatt 72 különböző záródíszsel és fejléccel rendelkezett. Lorenz Brewer idejében 21 volt használatban, Samuel idejében 41, Johann idejében 40. A kezdeti időszak könyvdíszei között több ornamentális díszítésű, egyszerű, meglehetősen sablonos klisé volt (I, II, V, VI, XIX): használatuk azzal a hátránnyal is járt, hogy ezek a kisméretű, túlzásúfolt mintájú díszek hamar eltömődtek, mintájuk egyre elmosódottabbá, felismerhetetlenebbé vált, ami nem kedvezett a könyvek külsejének. A könyvdíszek másik nagy csoportját képviselték a különböző fonadékos minták és arabeszkek, amelyek már valamivel nagyobb méretűek és szebb formájúak voltak (IV, X, XIII, XI, XIV, XVI). Az eddig leírt könyvdíszek között szinte üdítően hatottak a szellősebb díszítésű, stilizált növényi és figurális mintájú fejlécek, záródíszek: állatfej virágokkal, tulipánok, virágtő, nagy kör alakú virágszirmok (XVIII, XVII, XX, XXI, XXIII), s megtalálhatjuk a reneszánsz könyvdíszítésben megszokott figurális díszeket: medúzafő stb. (VII, VIII, XII). Az 1670-es évektől beszerzett új könyvdíszek — éppúgy, mint az iniciálék — elsősorban stilizált növényi mintájúak voltak: liliom, stilizált gyümölcsök, rózsza, gránátalma stb. (XXV, XXXVIII, XL, XLI, XLIII, XLIX). Ekkor gazdagodott a készlet katolikus nyomtatványok díszítésére szolgáló könyvdíszekkel (XXVIII, XXIX, XXX, XXXIII). Szép, nagyméretű, figurális és növényi díszítésű fejlécek is voltak a nyomda birtokában. Nagy általánosságban a záródíszek, fejlécek, nagyobbak lettek, mint az előző időszak díszei. Johann idejében továbbra is növényi díszítésű könyvdíszekkel gyarapodott a készlet: liliomtő, virágos kosár, váza, hatalmas virágcsokrok (LVII, LXVI, LXVII, LXXII), valamint igen szép növényi mintájú, vallásos szimbólumokat kompozícióba foglaló fejlécekkel (LIX, LX, LXI, LXII). Az élet mulandóságára, a halálra figyelmeztettek a homokórát, koporsót, koponyát ábrázoló fametszetek (XLV, XLVI, LXIII, LXVI): ezek a díszek már átmenetet képeznek az illusztrációkhoz. Johann Brewer idejéből származnak azok a teljesen újszerű, a zsinórírásra emlékeztető, vékony vonalakból álló, kör és ellipszis alakú hurkos díszek is, amelyek kiválóan illettek az éles metszésű, apró betűs szövegű, kisméretű könyvekhez (LI, LII, LIII, LIV, LV, LVIII).

A nyomda cirkakészlete a díszítő funkció és érték szempontjából kevésbé jelentős, mint a könyvdíszek és iniciálék, mégis meg kell emlékeznünk róla, hiszen a legtöbb nyomtatvány lapjain előfordult. A lőcsei tipográfia kezdetben csak 12 féle cífrával rendelkezett, majd ezek kiselejtezése, újak vásárlása után a 18. századra a körzetkészlet 38 különféle darabot foglalt magában. A legtöbb cifra valamilyen virágra emlékeztetett, de volt levél, lóhere, makk, kereszt, szív, tojás alakú minta, léniára emlékeztető elemek

stb. Cifrákkal elsősorban a könyvek címlapját díszítették, ill. különböző alakzatokra összerakva záródíszeket, fejléceket képeztek belőle. Az 1630-as évek közepén például gyakori volt, hogy hat-nyolcféle körzetből, ill. körzet-sorokból egészen nagyméretű záródíszeket állítottak össze. A cifráknak kisebb művészi értékük volt, hiszen nem egyedi darabok voltak, hanem öntött elemek, s gyakran ismétlődtek egy nyomtatványon belül is.

A Brewer-nyomda — mint a többi hazai tipográfia ebben a korban — a könyvdíszítésnek igen változatos módszereit alkalmazta: iniciálét, szedett iniciálét (nagyméretű betűtípussal), könyvdíszeket (fejléceket, záródíszet vagy címlapdíszet), cifrákat, a szedéstükör cifrával való keretezését (a nyomtatvány minden lapján), a szedéstükör léniával való keretezését, pirosnyomást, fametszetes, ill. rézmetszetes illusztrációkat. A következő lőcsei nyomtatványokat egy vagy több szempontból is a díszesebb lőcsei nyomtatványok közé sorolhatjuk:

<i>Nagy Sándor históriája</i>	1627 (30 iniciálé)
Ziegler: <i>Discursus de summo bono</i>	1630 (16 iniciálé)
<i>Prodromus homologiae Pannonicae</i>	1632 (8 dísz, pirosnyomás)
Frölich: <i>Ephemerides, vulgo Calendarium</i>	1632 (cifrakeret)
<i>Orchestra pompae...</i>	1634 (8 dísz, pirosnyomás)
<i>Evangéliomok és epistolák</i>	1634 (49 fametszetes illusztráció)
Tranovský: <i>Cithara Sanctorum</i>	1636 (15 iniciálé)
Kegelius: <i>Tizenkét idvösséges elmélkedések</i>	1638, 1639 (cifrakeret)
Preller: <i>Ausslegung eines Verss.</i> <i>Danielis...</i>	1638 (cifrakeret)
<i>S. Gerardus Tragoedia...</i>	1650 (cifrakeret)
<i>Pragmaticon...</i>	1650 (cifrakeret)
<i>Lelki számvétel...</i>	1650 körül (cifrakeret)
<i>Cisio</i>	1650 (54 fametszetes illusztráció)
Szólósy: <i>Cantus Catholici</i>	1651 (6 dísz)
<i>Istenes himnuszok</i>	1652 (11 iniciálé)
<i>Salamon és Markalf históriája</i>	1660 körül (14 fametszetes illusztráció)
Weber: <i>Janus bifrons...</i>	1662 (9 rézmetszetes illusztráció)
Weber: <i>Lectio principum...</i>	1665 (10 rézmetszetes illusztráció)
<i>Praeparatio ad Missam...</i>	1665 (cifrakeret)
Pázmány: <i>Imádságos könyvecske</i>	1674 (8 iniciálé, 15 dísz, cifrakeret, 10 fametszetes illusztráció)
<i>Keresztyén isteni dicséretetek</i>	1675 (16 iniciálé)
Patay: <i>Zodiacus...</i>	1677 (10 iniciálé)
<i>Umbrae parentalis...</i>	1677 (13 iniciálé)
<i>Annum celsissimae principis...</i>	1681 (11 iniciálé)

Sinapius: <i>Perlička díjtek Božijch</i>	1683 (8 fametszetes illusztráció)
Comenius: <i>Orbis sensualium pictus</i>	1685 (153 fametszetes illusztráció)
<i>Vectigal regium reformatum</i>	1690 (5 dísz)
Gröning: <i>Granat-Appfel . . .</i>	1691 (15 iniciálé, 6 dísz)
Luther: <i>Der kleine Catechismus</i>	1695 (9 fametszetes illusztráció) ⁷⁹

Volt két olyan könyvdíszítési mód, amely a korai lőcsei nyomtatványokon gyakori volt, később egyre kevésbé. Az egyik a szedéstükör léniával való keretezése. 1629-es lőcsei nyomtatványon fordult elő először és 1675-ös könyvön utoljára (főleg 12° és negyedréti nyomtatványokon).⁸⁰ A másik díszítési mód a pirosnyomás volt. Ebből a szempontból külön kell választanunk a kalendáriumokat a többi lőcsei nyomtatványtól: a lőcsei kalendáriumok címlapján, a naptártáblákon, egyes fejezetek címénél mindig előfordult pirosnyomású sor. A két, fent említett könyv (1632-ből és 1634-ből) címlapján néhány sor, ill. könyvdísz volt pirosnyomású, azonkívül pirosnyomással díszítették a következő könyvek címlapját:

Madarász: <i>Az Eperjessi Magyar Ecclesia . . .</i>	1629
Ziegler: <i>Discursus de summo bono . . .</i>	1630
<i>Szép imádságos könyvecske</i>	1632
Luther: <i>Katechismus . . .</i>	1634
<i>Keresztyéni isteni dicséreték</i>	1635
Verbőczy: <i>Decretum Latino-Hungaricum</i>	1637
Kegelius: <i>Tizenkét időösséges elmélkedések</i>	1639
Meissner: <i>Elmélkedések a vasárnapi evangéliumokba . . .</i>	1635, 1641 ⁸¹

1641 után naptárakon kívül más könyv készítésére nem alkalmazták a pirosnyomást. A szedéstükör léniával való keretezése szimmetriát, nyugodt elrendezést mutat, a pirosnyomás a címlapon szerény kiemelést jelent: mindkettő viszonylagos egyszerűségével a reneszánsz könyvdíszítés jellemzője. A barokk korszakban a jelentős, igényesebb nyomtatású könyveknél a díszítésnek sokkal feltűnőbb módjaival éltek: már a nagyobb méret sokkal dekoratívabbá tette a könyveket, ehhez járultak még a nagyobb, hangsúlyosabb könyvdíszek, s a nagyobb méretű, változatos, a címlapnak mozgalmasságot adó betűtípusok.

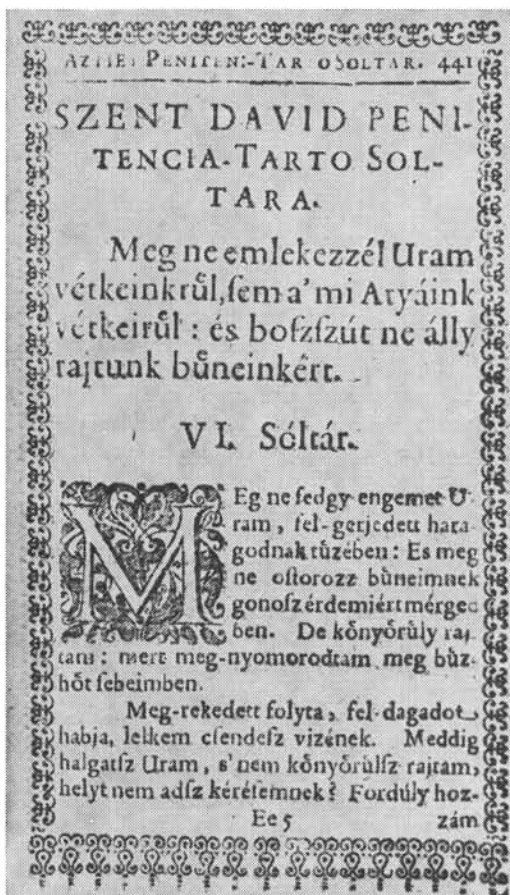
79. A felsorolt művek sorrendjében: Szabó I. 564 I. 594. II. 479. II. 482. II. 491. I. 639. Č. 828. MKSz 1909. 103. p. Szabó I. 695. II. 526. II. 726. Sztr. II. 2555/103. Szabó I. 835b. I. 1612. I. 856. I. 1168. I. 1599. II. 992. II. 1057. MKSz 1963. 345. p. 115. sz. Szabó I. 1168. I. 1183. II. 1405. II. 1406. II. 1486. II. 1528. I. 1338. II. 1666. II. 1690. II. 1799.
80. Az 1629-es nyomtatvány: Szabó I. 582. Az 1640-es évek végéig gyakori volt a léniával való keretezés. Utána már csak 1659-ben és 1675-ben fordult elő: Szabó I. 943, I. 944, I. 1200.
81. Szabó I. 583. I. 594. OSZK Évk. 1959. 181. p. Szabó II. 490. I. 648. I. 672. I. 695. I. 652. I. 719.

Fest nyomtatványaihoz hasonló korai
lócei nyomtatvány

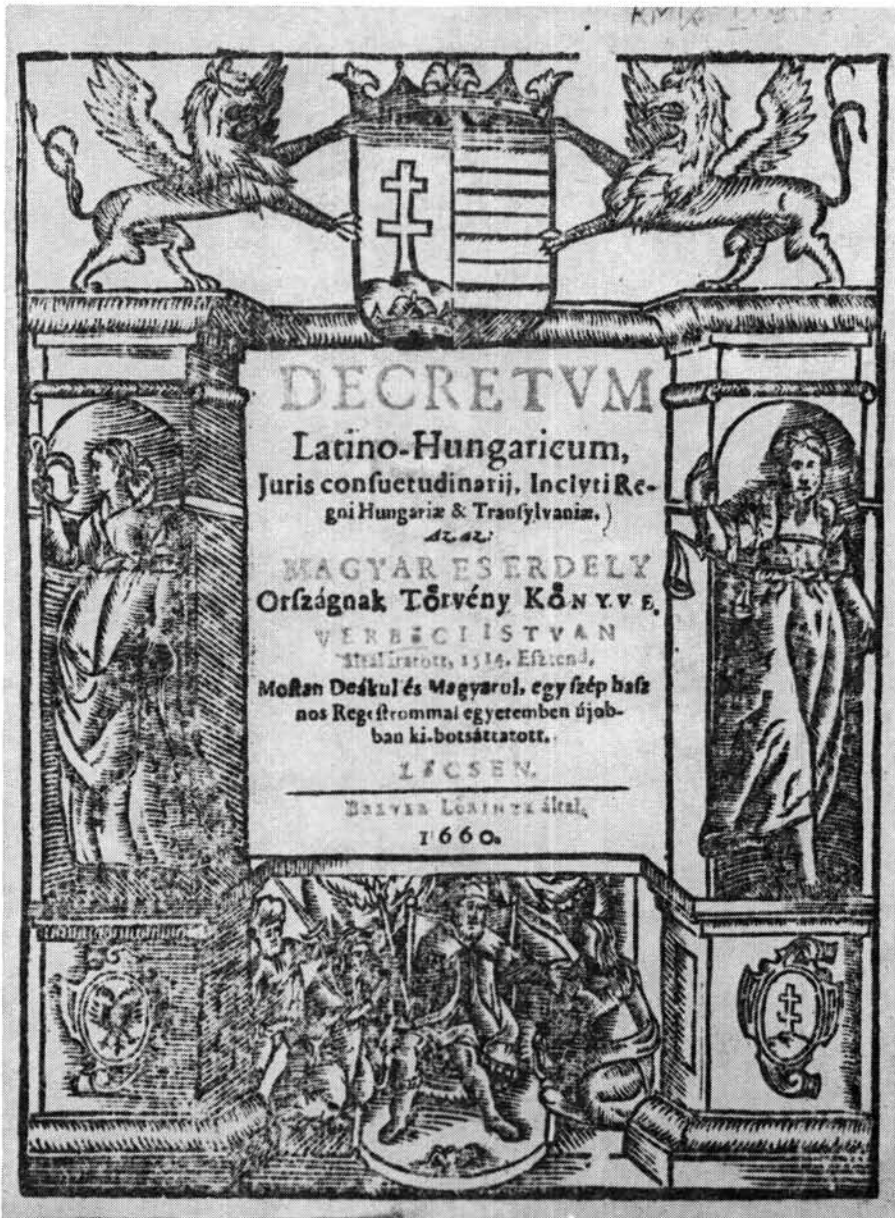
Különleges díszítés volt az olyan cifrakeret, amely nemcsak a címlapon, hanem a könyv összes lapján előfordult. A felsorolásból láthattuk, hogy Frölich igényesebb naptárát, Kegelius nagyon népszerű kegyességi művét díszítette ilyen cifrakeret, Preller prédikációját lehet, hogy csak azért, mert Lorenz Brewer nyomdászjegye is szerepelt a nyomtatványon; a többi felsorolt könyv a szepesváraljai jezsuita gimnázium részére készült, ill. katolikus kegyességi mű. Az említetteken kívül ívrét alkalmi nyomtatványokon is alkalmaztak cifrakeretet: először 1659-ben, olyan nyomtatványon, amelyben Johann Brewer verse is szerepelt, majd 1660-ban Katharina Brewer esküvői meghívóján, 1663-ban Jakob Klöss bártfai szenátor esküvői meghívóján.⁸² Az 1670-es évektől már több ilyen széles cifrakerettel ellátott ívrét alkalmi nyomtatványt ismerünk.

82. Szabó II. 930, Č. 1075, 1113.

A könyvdíszítési lehetőségek közül kétségtelenül az illusztrálás a leglátványosabb. A lőcsei tipográfia esetében nem volt általános a könyvek illusztrációval való kinyomtatása: kevés illusztrált lőcsei nyomtatványt ismerünk. A felsorolásból is láthatjuk, hogy perikópás könyvet, katekizmust, katolikus imádságoskönyvet, csíziót, egy-egy kalendáriumot, szép-históriát vagy tankönyvet láttak el illusztrációval. Gyakran használt fametszetes illusztráció volt Magyarország címere, ez szerepelt ugyanis a lőcsei kalendáriumok címlapján az 1625., 1628., 1632., 1637. és az 1660. évben, majd 1672–1708 között minden esztendőben. Nagyméretű fametszetes díszcímlapja volt az 1676. évre szóló negyedréti naptárnak: az illusztráció alsó része a korabeli Lőcse városképét tükrözi vissza.⁸³ Nagyon díszes kiadásúak voltak a csíziók, rengeteg illusztrációt tartalmaztak a hónap-

83. Szabó I. 1200. Az illusztráció másolatát l. az előző közleményben.

Díszes címlapkeret, Werbőczy Decretumának címlapja

sorozattól kezdve a holdtöltét mutató ábráig, a nyomtatásuk, a betűtípusok kiválasztása azonban már nem volt olyan igényes. Az egyes hónapokat ábrázoló fametszet-sorozatot tartalmazta Lippai György *Calendarium oeconomicum*-ja is.⁸⁴

Negyedrét fametszetes címlapkeretet a már említetten kívül kettő használt a Brewer-nyomda: az egyiket Werbőczy művének címlapján, a másikat Meisner posztilláinál. A *Decretum Latino-hungaricum* címlapján Magyarország címere látható, alul pedig a salamoni ítélet; a művész nevét nem ismerjük, a fametszetmásolat a mű 1561. évi bécsi kiadásának címlapjáról.⁸⁵ Meisner prédikációskötetének címlapján vallásos jelenetek láthatók: angyalok, a szentháromság, Péter és Pál apostol, a háromkirályok imádják Jézust, ugyanolyan oszlopos keretben, mint az előző fametszet.

Nagyon egyszerű, igénytelen kidolgozása az a fametszetsorozat, amely az *Evangéliumok és epistolák* 1634-es lőcsei kiadását díszíti. Szébb kivitelűek ezeknél a lutheránus katekizmusokat díszítő illusztrációk. A Pázmány Péter imádságoskönyvében látható fametszetek többsége kisméretű, ezért kevésbé kidolgozott.

Az *Orbis sensualium pictus* illusztrációi nem eredeti alkotások: Jonas Bubenka lőcsei tanító az 1669. évi nürnbergi kiadás alapján metszette fába a tankönyv 153 illusztrációját. Ezek a fametszetek nem igazán művésziek, meglehetősen merevek, sablonos hatásúak. A fametszetes illusztrációk külön csoportját jelentik azok az illusztrációk, amelyek a népszerű történelmi kiadásokhoz készültek. Illusztrált történelmi: Toldi történelme, Aesopus élete, Salamon és Markalf történelme.⁸⁶ Ezek közül is kiválnak a Salamon és Markalf illusztrációi naiv népi szemléletük, esetlen bájuk, nyers humoruk miatt. A lőcsei nyomtatványokon számos fametszetes címer is található: Lőcse, Késmárk címere, Pázmány Péter címere, Johann Lang lőcsei bíró és tanácsos címere, Balogh Miklós váci püspök és szepesi prépost címere, a Lubomirski-hercegek címere, a már említett oroszlanos magyar címer, valamint egy kétfejű sasos magyar címer.⁸⁷

A lőcsei nyomtatványokra nem volt jellemző a rézmetszet alkalmazása, de néhány szép rézmetszetes könyvet nyomtattak Lőcsén. A 17. században csak Johann Weber műveihez készültek rézmetszetes illusztrációk 1662-ben, 1665-ben és 1668-ban. A *Janus bifrons* és a *Lectio principum* című művekhez készült rézmetszetek legtöbbször művészien kidolgozott, szép, nagyméretű alkotás. Az allegorikus címlapképet, Eperjes látképet és Johann Weber bírónak választásának képét az Eperjesen tartózkodó Israel Hiebner metszette, a többit Christian Hermann Roth körmöcbányai érem- és pecsétvéső.⁸⁸ A 18. században két mű jelent meg rézmetszettel: Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*a 1708-ban és Bél Mátyás *Grammatica latina*-ja 1718-ban. Pápai Páriz Ferenc arcképe Johann Georg Wolfgang bécsi rézmetsző

84. Szabó I. 1167. A csíziók illusztrációról l. Borsa Gedeon: *A magyar csízió kialakulásának története* c. idézett tanulmányát.

85. Gulyás i. m. III. rész 27. p.

86. Szabó I. 581. I. 1155. I. 1599.

87. Leírásukat, előfordulásukat l. a doktori disszertáció 132. lapján.

88. Gulyás i. m. III. rész 45–46. p. Pataky Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951. 76. p.

Illusztrációval díszített, igénytelenebb nyomtatású história (Aesopus élete) egy lapja

művének másolata, a szótár díszcímlapja pedig Schelius *Lexicon manuale graeco-latinum* c. művének 1661. évi leideni kiadása alapján készült, kis változtatással.⁸⁹

A Brewer-nyomda termékeit a könyv külső megjelenése, díszítése alapján három nagy csoportra oszthatjuk. Az egyikbe tartoznak az olcsó tömegkiadványok: kalendáriumok, széphistóriák. A história-kiadások jelentős része minimális díszítéssel került ki a sajtó alól. Az illusztrált históriákat már felsoroltuk; szép, néhány záródíszsel díszített az 1633-as Poncianus históriája, de a históriák külső alakja általában egyszerű, egy-egy iniciálé, a szöveg kopott betűtípussal, mint például a Volter és Francisko históriában, *Az asszonyi nemnek nemességéről* c. oktatóversben stb. Sőt még címlap nélküli históriakiadást is ismerünk, amelyet éppen ezért 16. századi nyomtatványnak gondoltak. Az 1680-as, 1690-es években gyakori volt Lőcsén a teljesen dísztelen, nyolcadrét méretű históriakiadás.⁹⁰ A már felsorolt kalen-

89. Gulyás uo. 47. p., Pataky i. m. 272. p.

90. A cím szerint idézett históriakiadások: Szabó I. 630. I. 702a. I. 901.

dáriumokon kívül a lőcsei naptárak nagy része egyszerű külsejű volt: alkalmazták ugyan a pirosnyomást, cifrát, szedett iniciálét, egy-két illusztrációt vagy könyvdíszet, de a naptárak szövegét (ill. egy-egy szövegrészt) sokszor máshol már nem használt kopott betűkkel nyomtatták, s minden könyvdíszítés, tipográfiai szerkesztés ellenére a nyomás tisztaságára kevésbé ügyeltek. Ezért a históriák és kalendáriumok általában a legkevésbé igényes lőcsei nyomtatványok közé tartoznak: ezek a könyvek így is nagy példányszámban keltek el.

Külön csoportot képviselnek a tankönyvek, disputációk, tudományos könyvek. Ezek még mindig egyszerű kiállításúak voltak, kevésbé díszítettek, de gondosan szerkesztettek. A tankönyvek jellemző mérete a nyolcadrét volt, a disputációké, tudományos könyveké általában a negyedré. A tankönyveknél igen gyakori volt a kéthasábos szedés, ahol a latint mindig kurzívval, a másik hasábot — nyelvtől függően — antikvával, fraktúrral vagy svabachival szedték. A tudományos könyvek, disputációk is mértéktartóan díszítettek voltak, minden fölösleges „cifraság” nélkül. A legszebb tankönyveket, tudományos könyveket Johann Brewer nyomtatta, mert az ő idejében volt már olyan nagy a lőcsei nyomda betűkészlete, hogy a gondos kiválasztás, tipografizálás akár minden díszítő elem nélkül vagy minimális díszítéssel szép nyomtatványt eredményezett. Volt olyan nyomtatványa is, amely — különösen a címlapja — egyszerűségével, gondosságával a klasszicista könyvdíszítés felé mutatott (például az *Articuli diaetales Posonienses* 1700).⁹¹

A harmadik, legszebb kiállítású csoportba az alkalmi nyomtatványok és a vallásos művek tartoznak. Az alkalmi nyomtatványok azonban csak az 1670-es, 1680-as évektől. Korábban negyedré méretben adták ki ezeket a kisterjedelmű füzeteket, szövegük sokszor két-háromnyelvű is volt, amely zsúfolttá, egyenetlenné tette a lapokat. Ugyanilyen volt a címlap is: a lakodalmi verseknél például a vőlegény és menyasszony neve emelkedett ki a zsúfolt címlapból, amely az összes címüket, rangjukat, az esemény időpontját stb. megadta. A címlapra általában már nem is férték rá a díszek, csak egy-két cifrasor, inkább a szöveget díszítette néhány iniciálé, záródísz.

Az alkalmi nyomtatványok méretének változása (negyedréből ívrétté) igen kedvező volt a könyvek külső megjelenése szempontjából. A zsúfoltság a címlapon ezután is megmaradt, de 2° méretben, nagyobb, többféle típussal a címlapok sokkal dekoratívabbak lettek, s általában záródísz is elfért a címlapon. A szövegek nyomtatása sokkal egyenletesebb lett, mert vagy latin volt, vagy inkább német, amelyet szintén nagyméretű betűtípussal nyomtattak. Még ezek közül is kiválik az a dicsőítő vers, amelyet Élias Ladiver írt Thököly Imre István nevű fiának születése alkalmából: szövegét a 42 A-val szedték, amelyet máshol csak címlapon, fejezetcímként használtak. Még egy kuriózum: volt olyan alkalmi nyomtatvány, amelynek címe csak két oldalra fért ki: Andreas Weinert dicsőítő verse Ferdinand Albrecht herceghez 1727-ből.⁹²

91. Szabó II. 2000.

92. Szabó II. 1523a. Petrik III. 835.

Ben schmerzlich
Doch

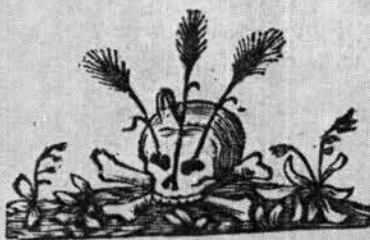
Seeligsten Eintritt /

Des
Wohl-Edlen / Ehrenvesten und Wohl-
benahmten

M M M M M /
JOHANNIS
UJHAZI,
Bornehmen Kauff- und Han-
dels-Mannes in Königlich Freyen
Stadt LEITSCHEM /

Wolte dem
Den 2 Monaths-November / in ansehnlicher Solemnität
vollzogenen Beerbigungs Tage / seine
Pflicht und Schuldigkeit
abstatten /

Einer
Der ganzen Freundschaft
wohlbekanter.

Gedruckt zu LEITSCHEM / bey Sophia Breuerin.

Díszes alkalmi nyomtatvány címlapja

Tegitur capillis,
 Wird bedeckt mit Haaren/
 Hajakkal fedeztetik,
 Pityra gest Wasly.
 Excepto vultu,
 Ausgenommen das Antlig/
 Az Artzulatot ki-vetvén,
 Krome obljége.
 Quandoque tamen calvum est,
 Bisweilen ist es doch kahl/
 De azért mindazáltal néha kopasz,
 Nékyd wssak lisa b'wá.
 Nullum membrum frustra datum est,
 Kein Glied ist umsonst gegeben/
 Semmi Tag nem adatott hiábán.
 Zadny Aud nadarmo daný není,
 oculis cernimus,
 Denn mit den Augen sehen wir/
 Mert szemekkel nézünk, (látunk)
 Nebo Očima patijme.
 Per nasum excernimus,
 Durch die Nase werffen wir aus/
 Orrak által visszitatunk.
 Nofem wybatugeme.
 Frons habet rugas,
 Die Stirn hat Runfeln/
 Az Homlokunk rántca vagyon,
 Ejszo má wrassf.
 Mala erubescunt,
 Die Backen werden roth/
 Az Orszak neg-pirulnak,
 Lice se rdj.
 Aures audiunt,
 Die Ohren hören/

C 3

L. F.

Comenius Janua lingvarum... vestibulum
 című tankönyvének egy lapja

Gottgeheiligte Lob- und Dank- Andacht/

bestehende

aus

Vieler Gottseliger und
 Geistreicher Lehrer
 bisher üblichen Ges-
 sängen/
 welche

Guten Theils/ nach Bes-
 schaffenheit der Um-
 stände/ mit unterschied-
 lichen neuen Liedern
 ist vermehret/
 und mit einen
 kurz = gefasten
 Gebet-Büchlein
 versehen worden.

LEUZEHN. M. DCC.

Német nyelvű énekeskönyv címlapja

A nyomdász azonban — vallási kötelességből is — leginkább a vallásos, kegyességi művek szép kiállítására ügyelt. Igen sokféle, kevés díszítést alkalmazó, kisméretű mű vagy nagy, reprezentatív kiadvány volt közöttük, de mindegyik igen gondosan tipografizált, tiszta nyomású. Az 1644-es *Új Testamentom*-kiadás ugyan teljesen dísztelen, mégis nagy könyvművészeti teljesítmény: a magyar nyelvű bibliának addigi legkisebb méretű (12°) kiadása. A 17. század legkisebb magyarországi könyveit is Lőcsén nyomtatták 64° méretben.⁹³ A kegyességi művek, énekeskönyvek vagy kis méretűk-

93. Harsányi István: *A magyar biblia* 60. p. A 64° lőcsei nyomtatványokkal foglalkozott: Tolnai Gábor: *Legkisebb régi magyar nyomtatványok A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában.* = MKSz. 1938. 370–373. p., Borsa Gedeon—Kükedi József: *A kisalakú régi magyarországi nyomtatványokról.* = MKSz 1972. 122. p.

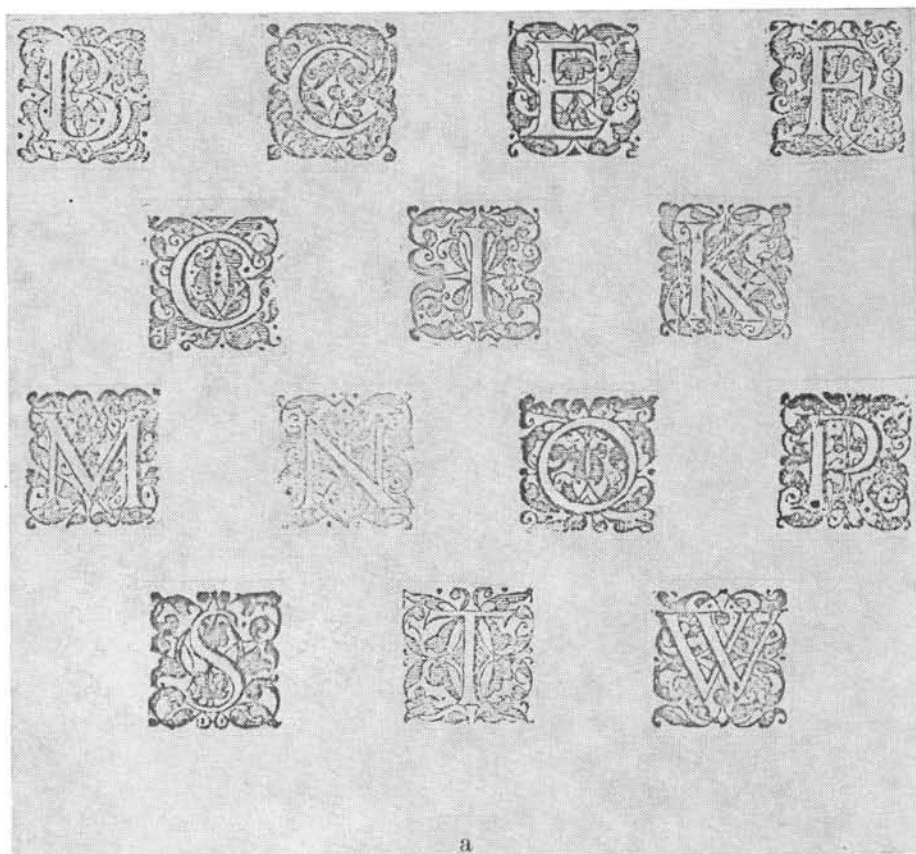
kel, arányos szerkesztésükkel, kecsességükkel tűntek ki, vagy ha nagyobb méretűek voltak, akkor az átlagosnál jobban díszítették azokat. Ilyen díszesebb mű volt például a *Keresztyéni isteni dicséretek*, gazdag iniciálé, cifra-díszítéssel, azonos jellegű, többféle, nagyobb és kisebb méretű betűtípussal.⁹⁴ A díszesebb könyvek között, mint azt a felsorolásnál láttuk, nagy arányban fordultak elő katolikus könyvek. Ezek a katolikus művek a lőcsei nyomtatványok átlagánál díszesebbek: a katolikus könyvek olyan szép kiállításúak voltak, mint a legdíszesebb protestáns könyvek. A katolikus művek ilyen nyomtatása nyilvánvalóan a megrendelő kívánságára történt.

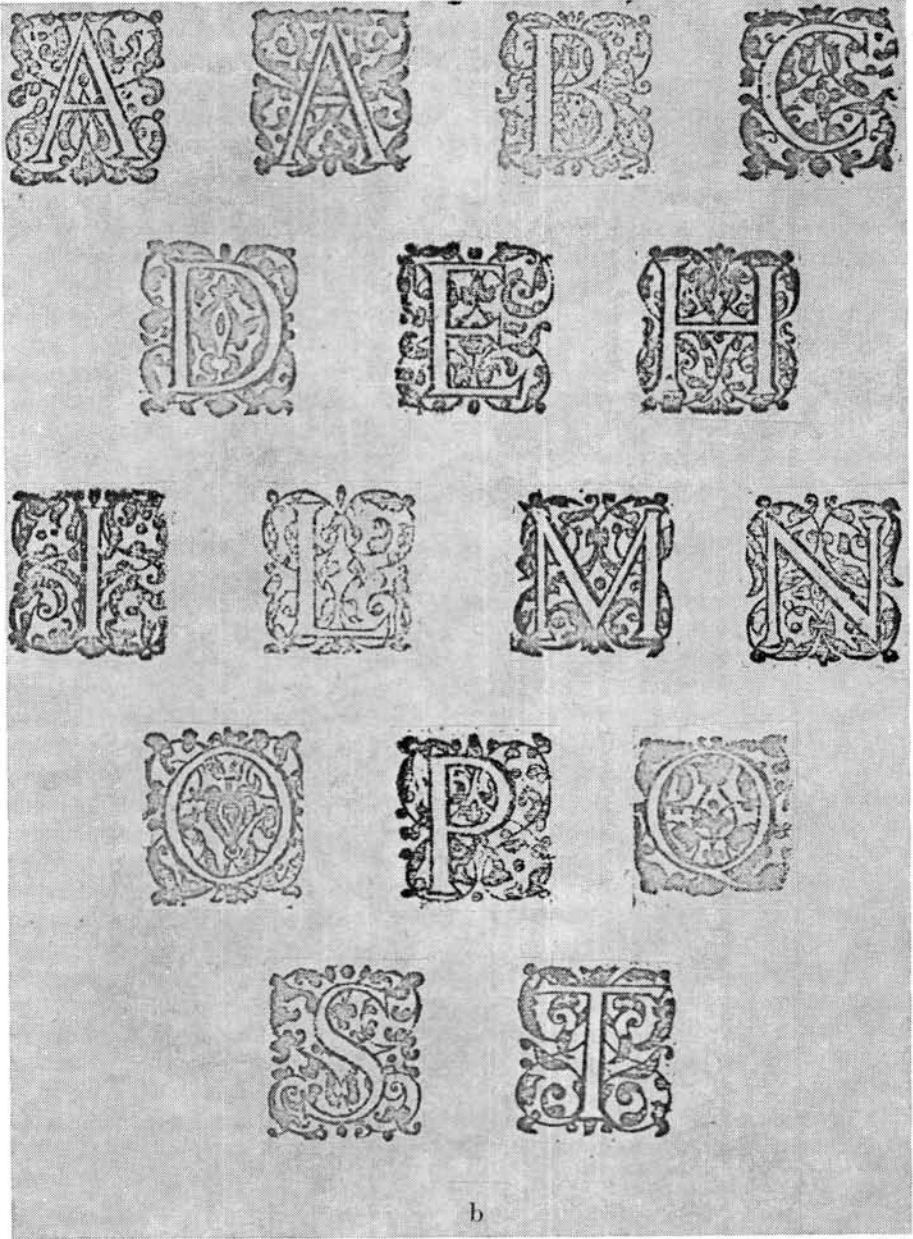
A lőcsei nyomda a könyvdíszítésnek a 16. század felvidéki protestáns műhelyeiben kialakult hagyományaihoz kapcsolódott. Az erdélyi nyomdákban, de Nagyszombatban is a nyomtatásnál sokkal több illusztrációt alkalmaztak, s akkor még az iniciálék, könyvdíszek jelentős része is fametszetű volt. Bártfán és Semptén viszont inkább a korszerűbb, de kisebb művészi hatást keltő klisé-iniciálékat, záródíszeket használták, s az illusztrációk hiányát más díszítéssel, például a címlapon díszes cifrakerettel, klisé-díszekkel, s gondos tipográfiai szerkesztéssel igyekeztek pótolni.⁹⁵ A lőcsei nyomda a 17–18. században a könyvdíszítésnek ezt az irányát képviselte. A változást ezen az irányon belül a reneszánsz–barokk stílusváltás jelentette, amelyet a lőcsei nyomtatványokon az 1670-es, 1680-as évektől figyelhetünk meg.

94. Szabó I. 1183.

95. Soltész Zoltánné i. m. 120. p. Itt jegyezzük meg, hogy túlságosan leegyszerűsítettnek érezzük Szántó Tibornak a 17. századi protestáns könyvdíszítésről alkotott értékelését. *A szép magyar könyv 1473–1973* c. kötet (Bp. 1974.) bevezető tanulmányában szembeállította a nagyszombati nyomda termékeit a protestáns nyomdák kiadványaival. A katolikus nyomdákra a rézmetszet nagymérvű alkalmazása volt jellemző, a „protestáns nyomdák (viszont) még mindig a régi velencei, bázeli és német eredetű, sokszor kiégett matricákkal öntött, kopott betűkkel, díszekkel nyomtattak a század végéig.” I. m. 30. p. Ez a megállapítás — bizonyos megszorításokkal — érvényes lehet például a debreceni nyomdára, de jónéhány más protestáns nyomdáról, így a lőcsei tipográfiáról sem mondható el.

A BREWER-NYOMDA INICIÁLÉI
1625—1739

d

e

e

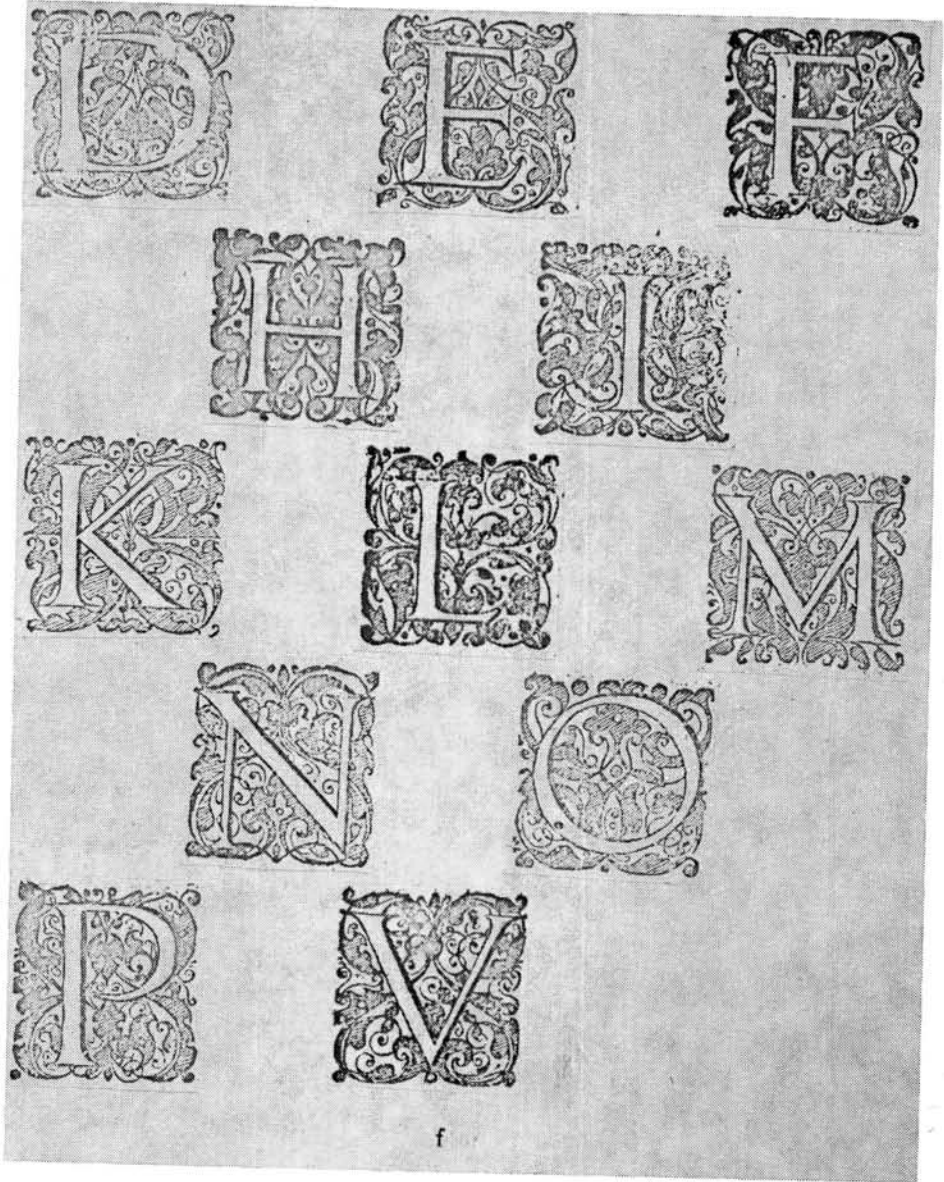
g

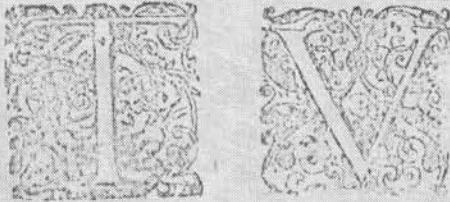
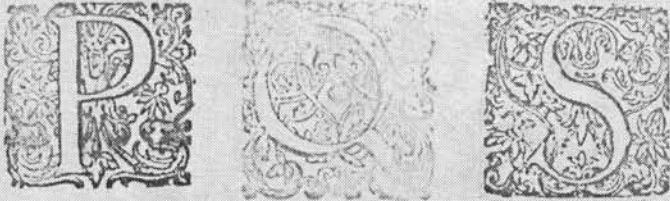
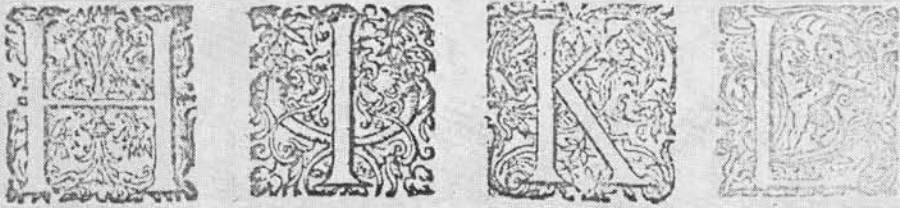
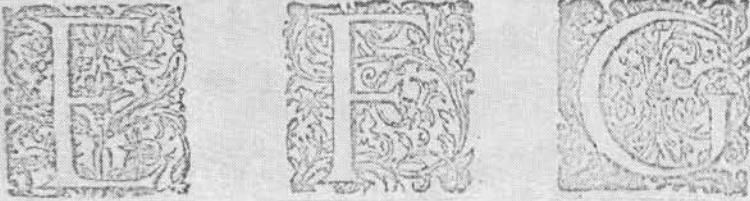
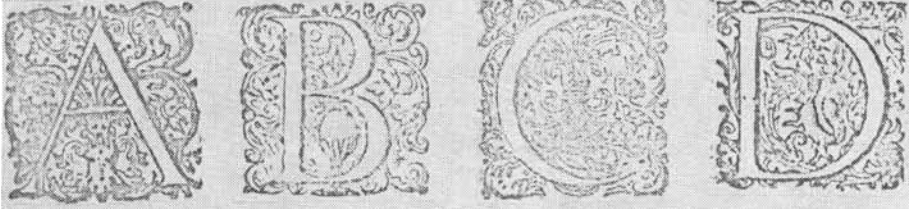

h

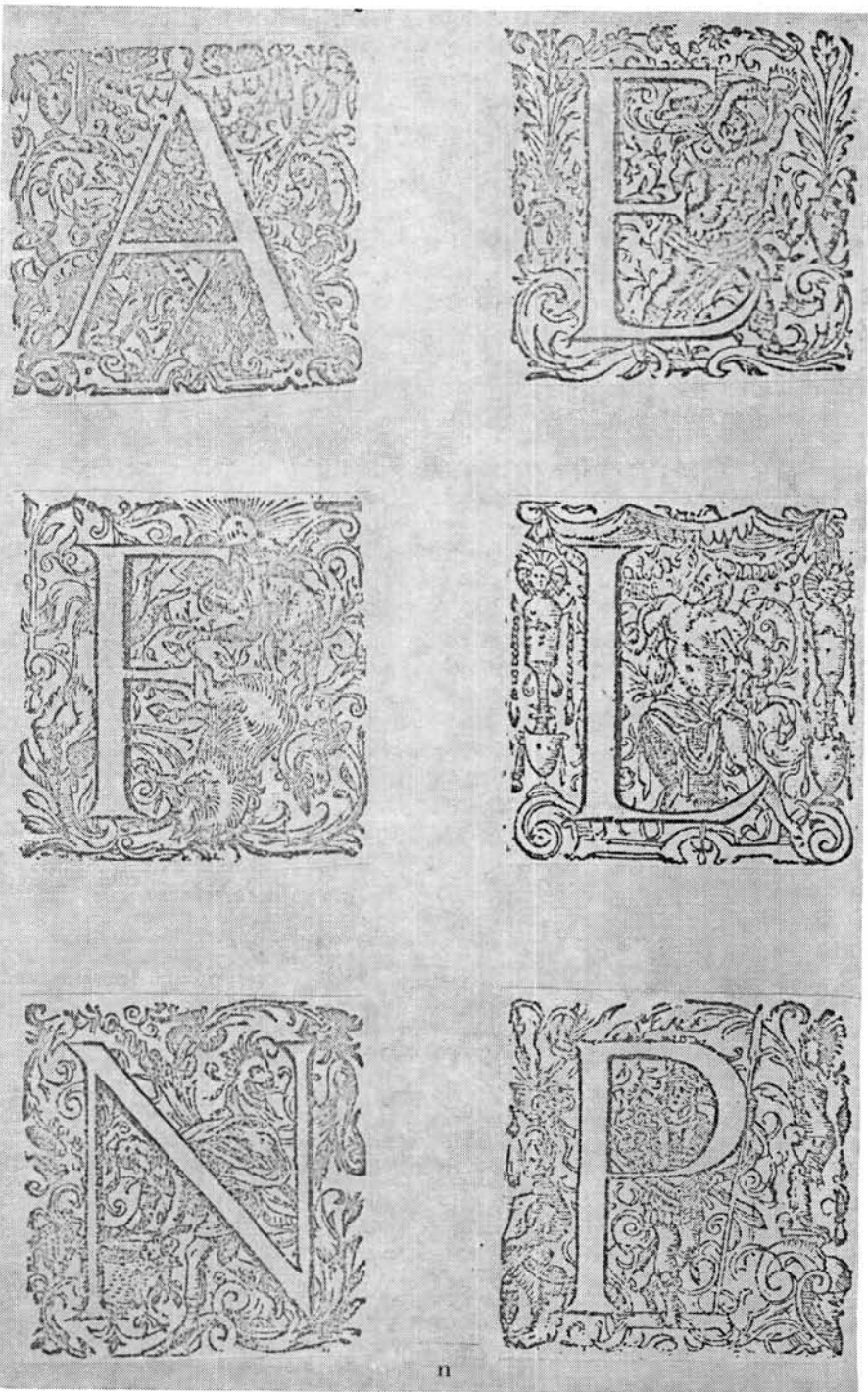

i

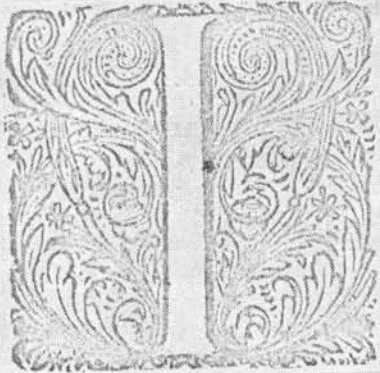

m

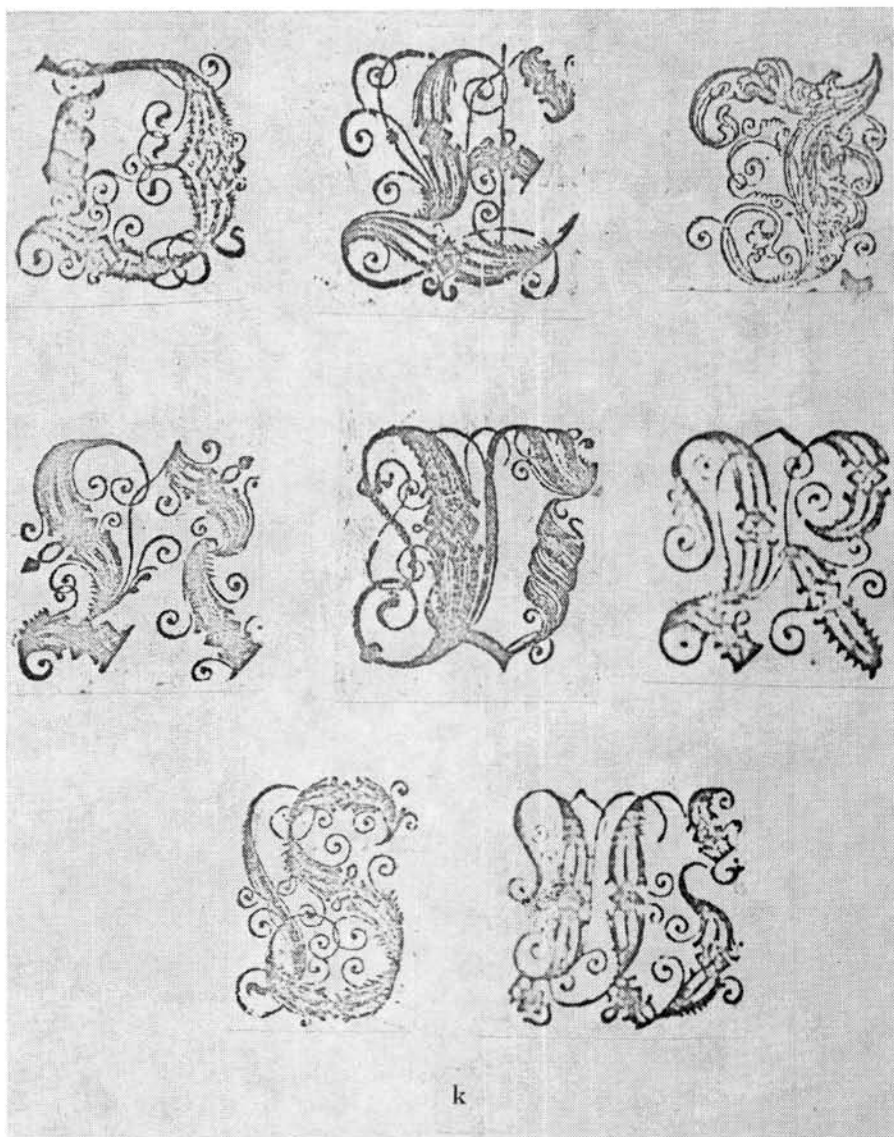
n

q

v

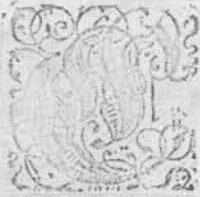
l

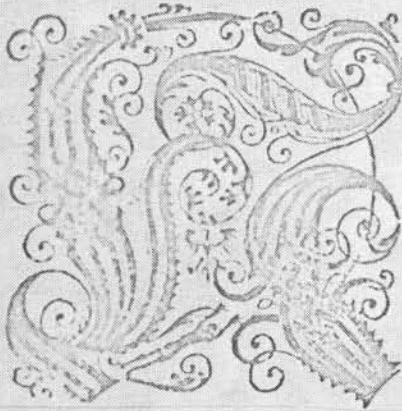
o

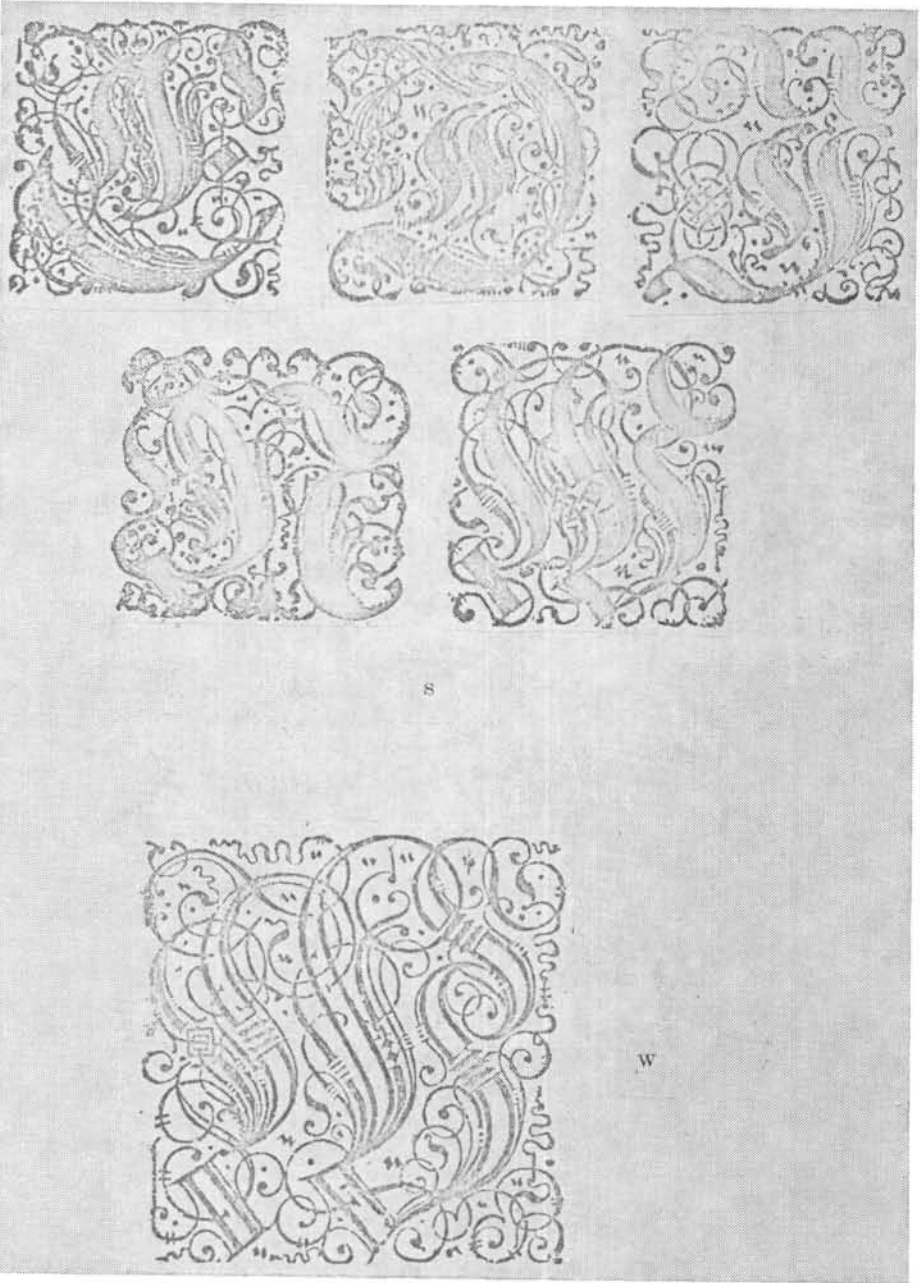
p

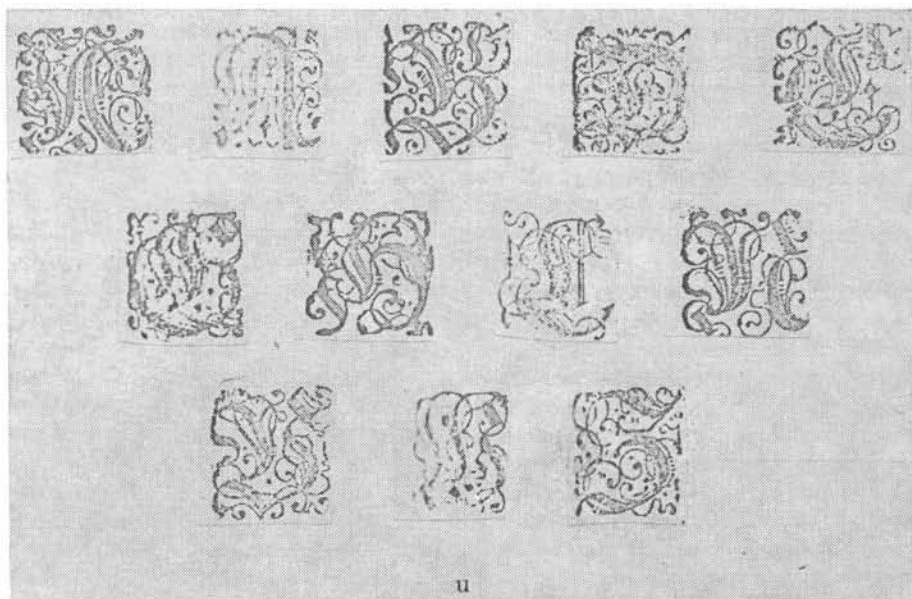

r

t

AZ INICIÁLÉ SOROZATOK HASZNÁLATA

a: 1625—1729	m: 1674—1727
b: 1627—1707	n: 1675—1701
c: 1627, 1656	o: 1644
d: 1627—1690	p: 1634
e: 1627—1675	q: 1673—1725
f: 1627—1707	r: 1688—1739
g: 1627—1683	s: 1684—1726
h: 1627	t: 1691
i: 1627—1704	u: 1684—1726
k: 1635—1704	v: 1706
l: 1634	w: 1714

A BREWER-NYOMDA KÖNYVDÍSZEI

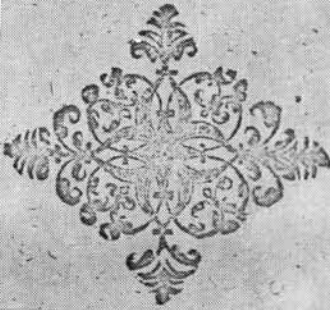
I

II

III

IV

V

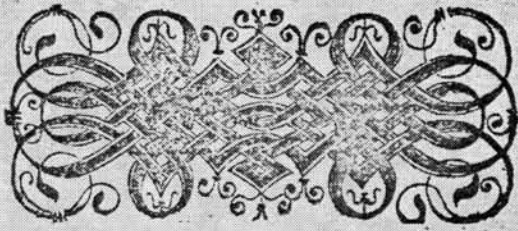
VI

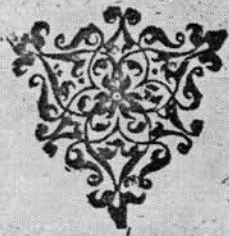
VII

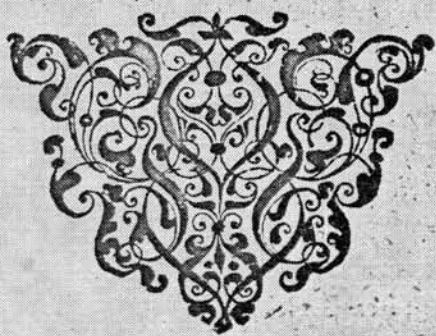
VIII

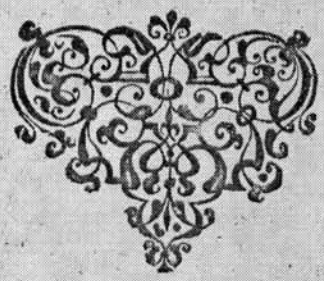
X

XIII

XI

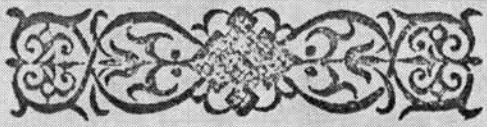
XIV

XII

XIX

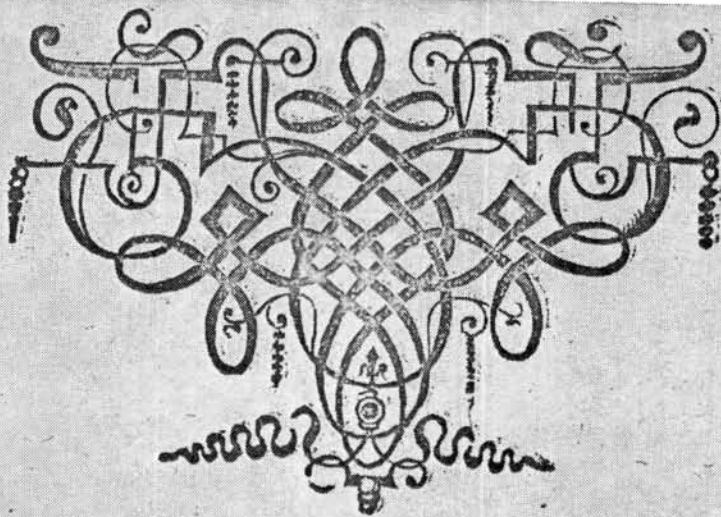
XV

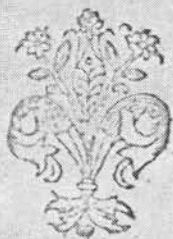
XVII

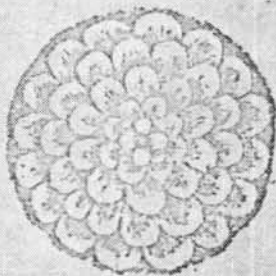
XVIII

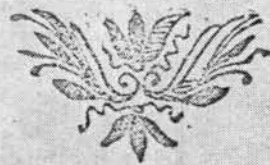
XVI

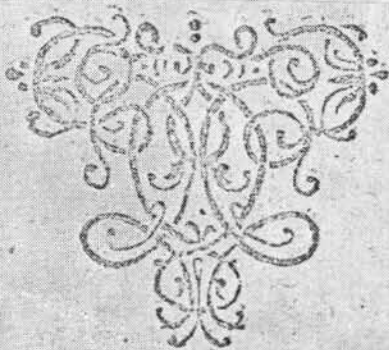
XX

XXI

XXIII

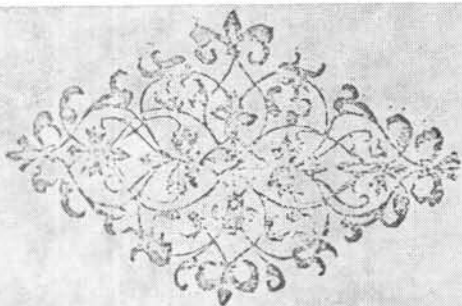
XXII

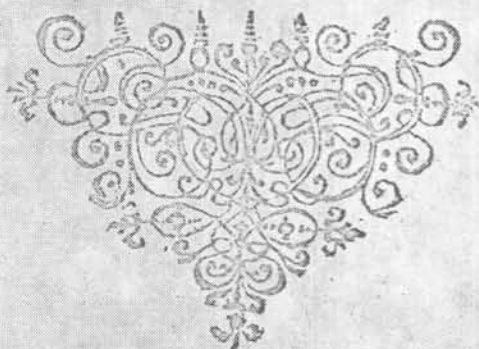
XXIV

XXXI

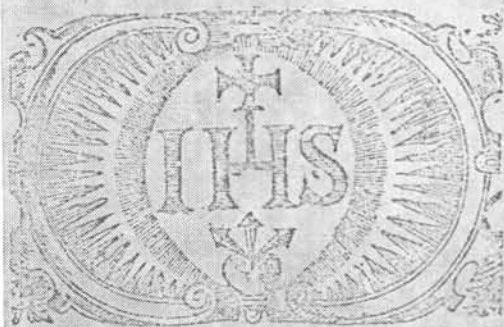
XXXII

XXXIV

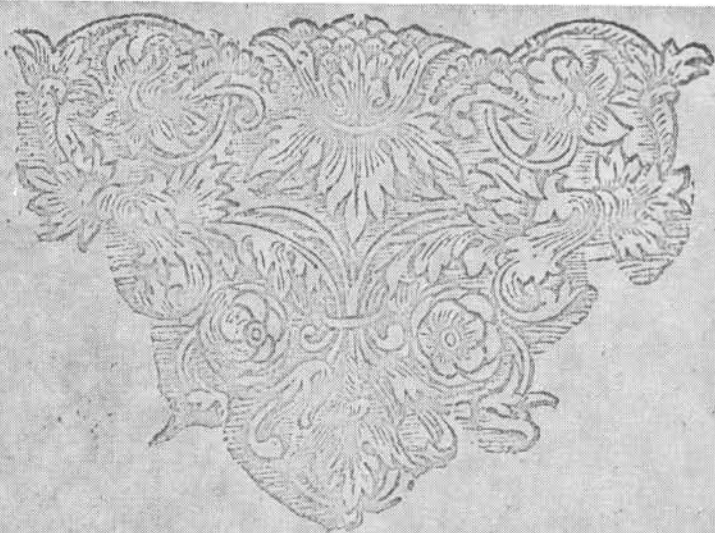
XXXV

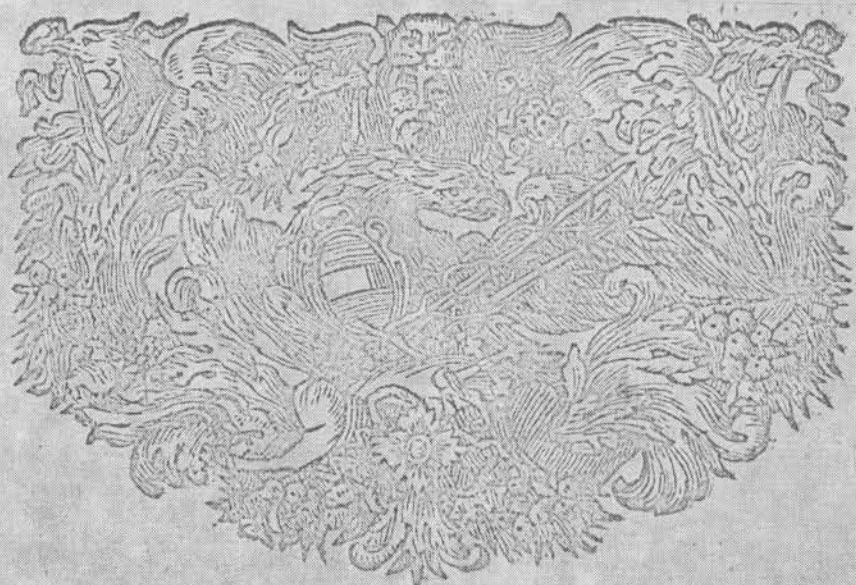
XXXIII

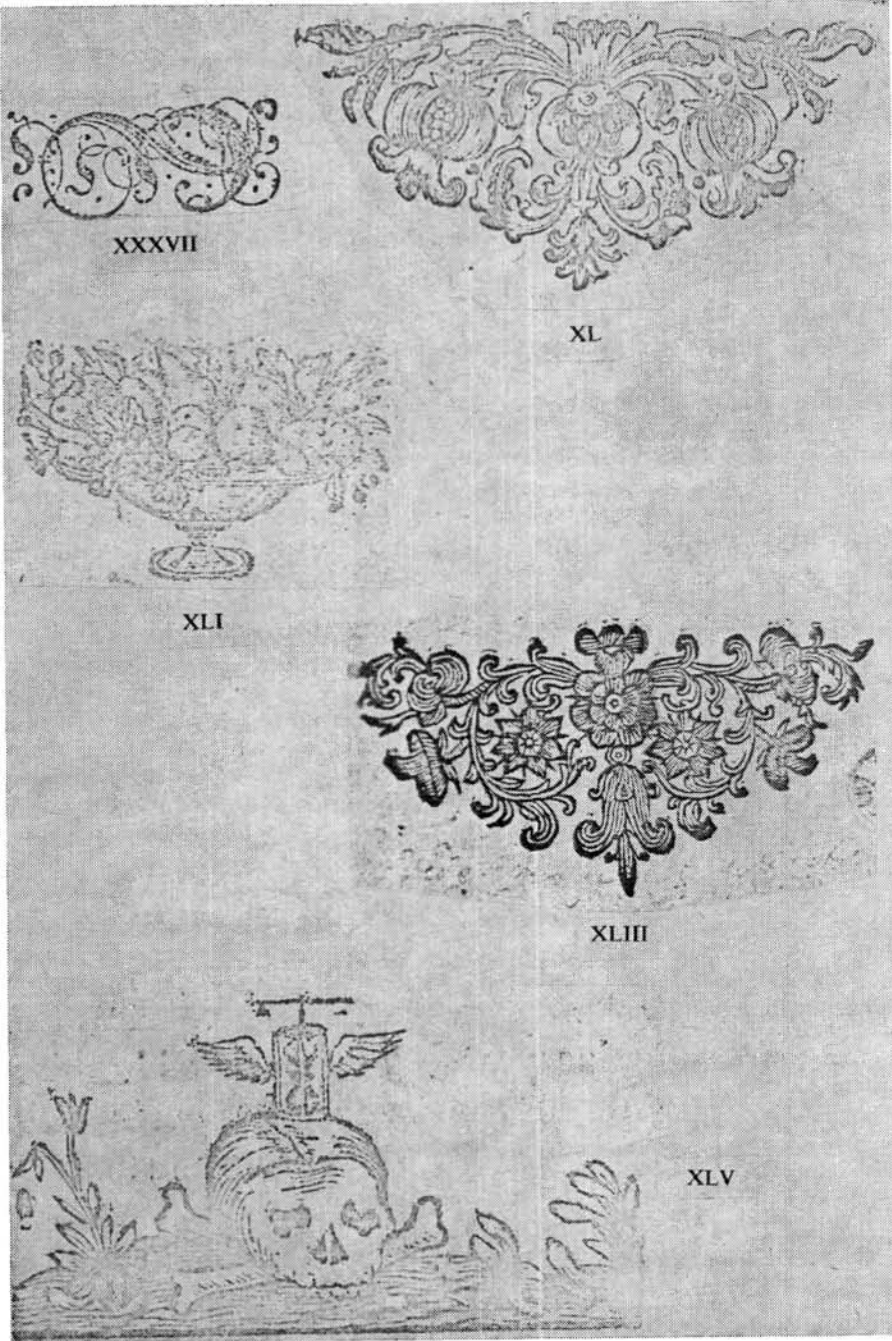
XXXVI

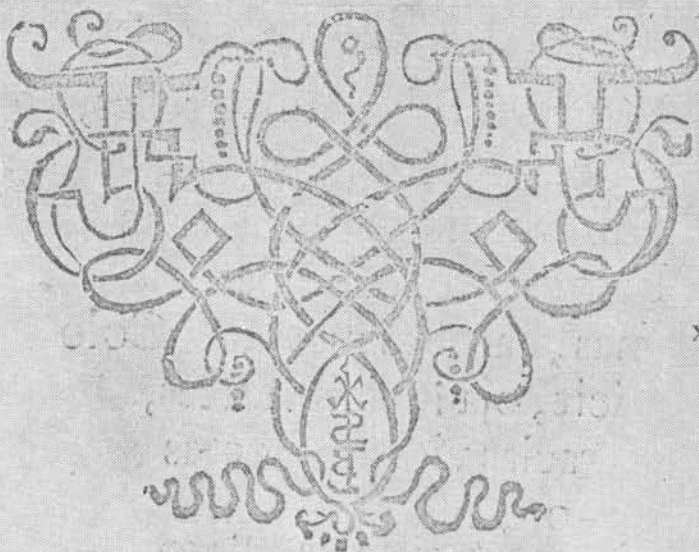

XXXVIII

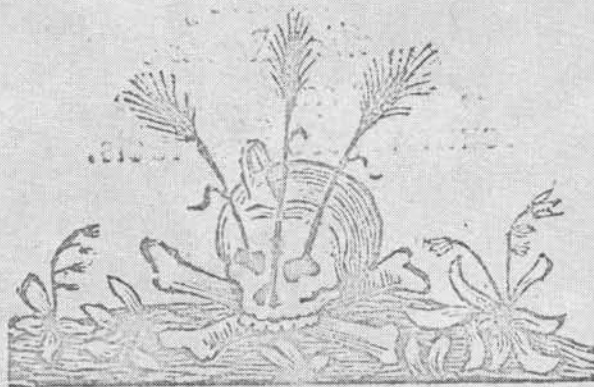

XXXIX

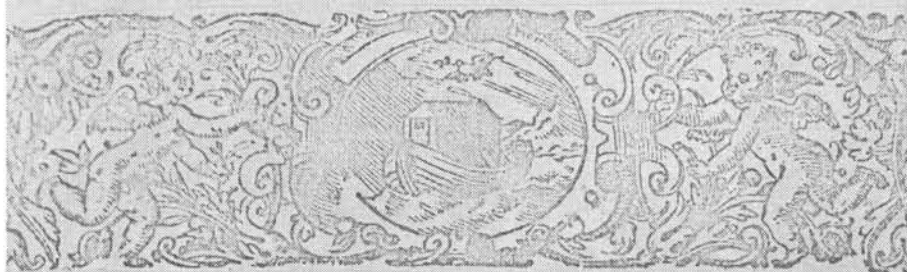

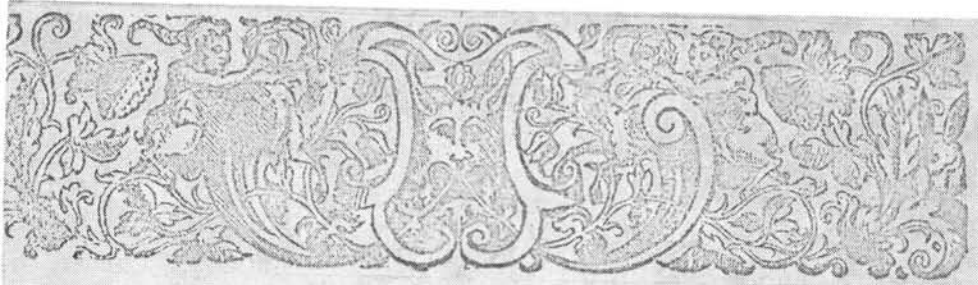
XLIV

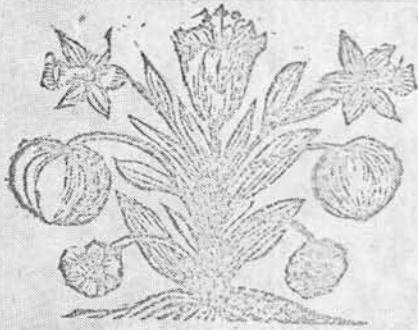
XLVI

XLVII

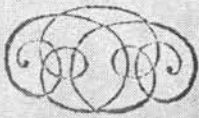
XLVIII

IL

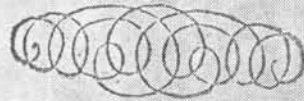
L

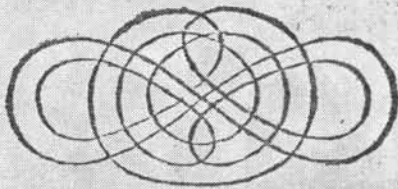
LI

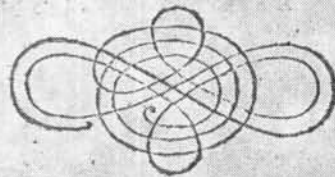
LII

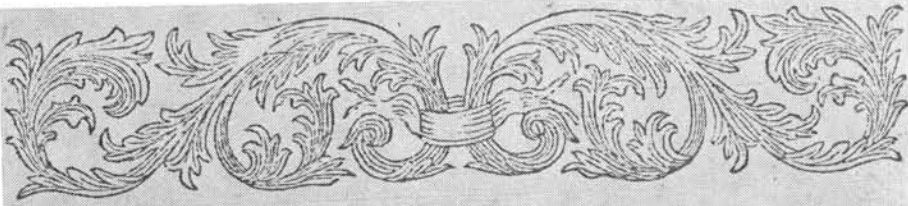
LIII

LIV

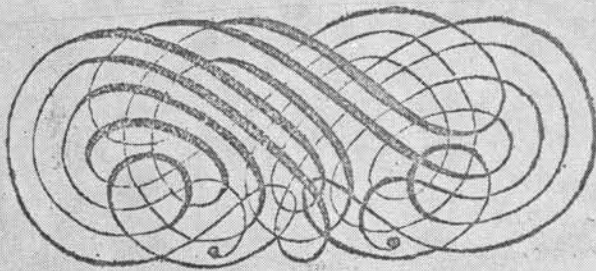
LV

LVI

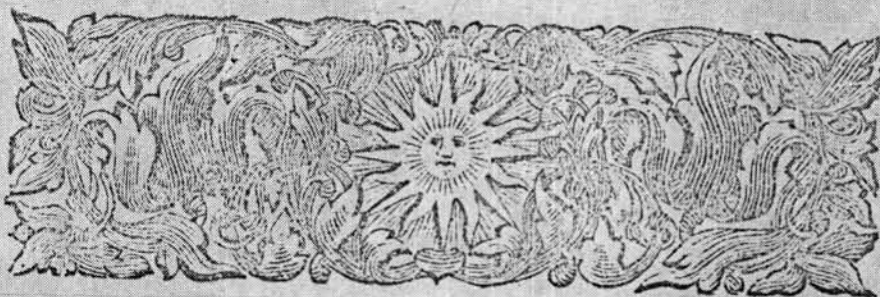
LVII

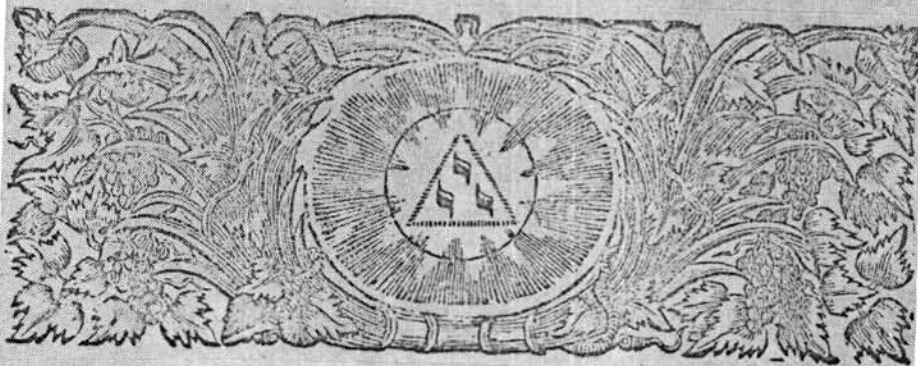
LVIII

LIX

LX

LXI

LXII

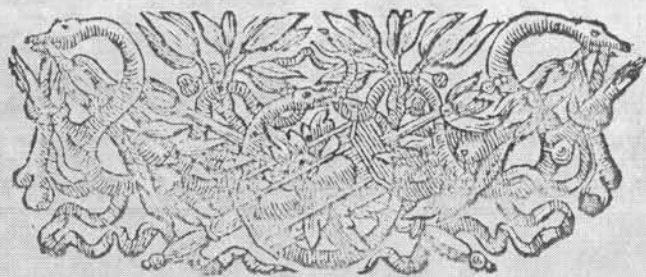

LXIII

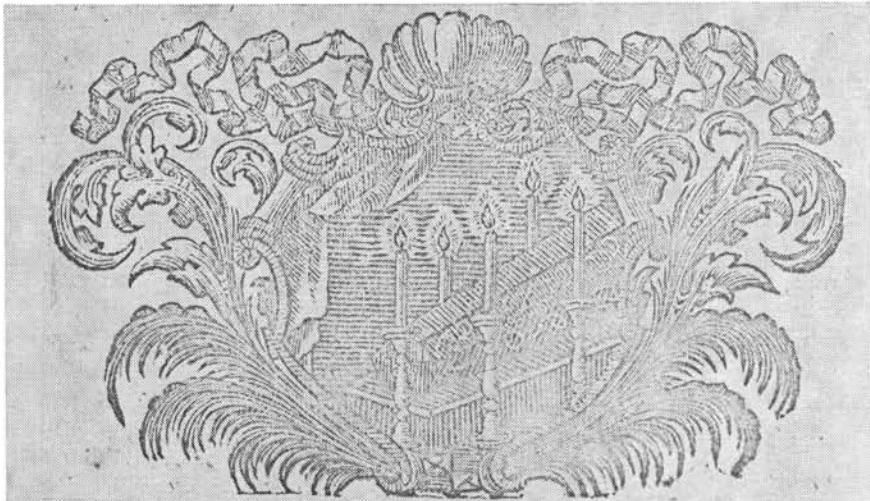

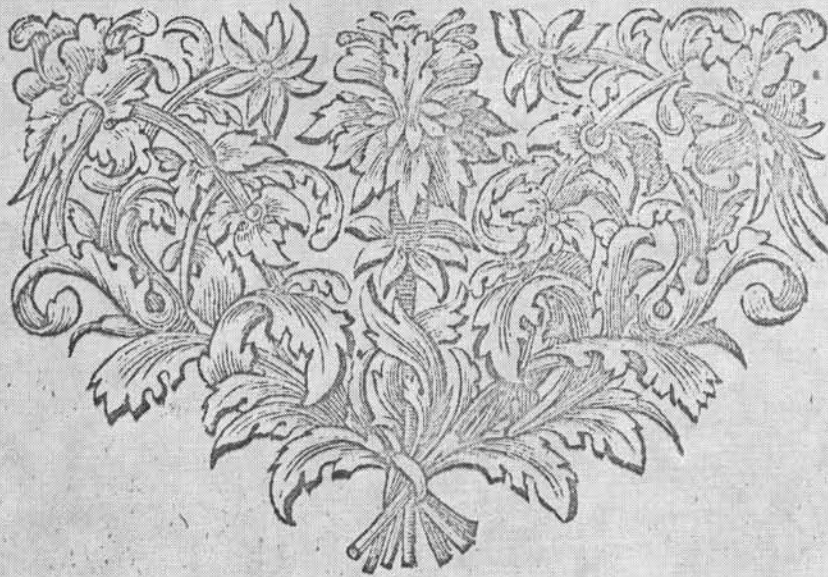
LXIV

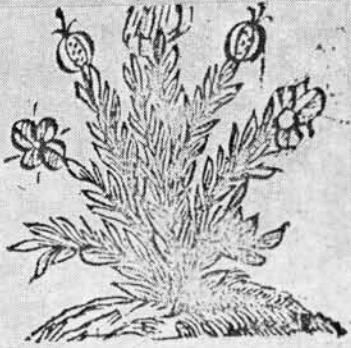
LXV

LXVI

LXVII

LXVIII

A. Colonna, 1690

LXXI

LXIX

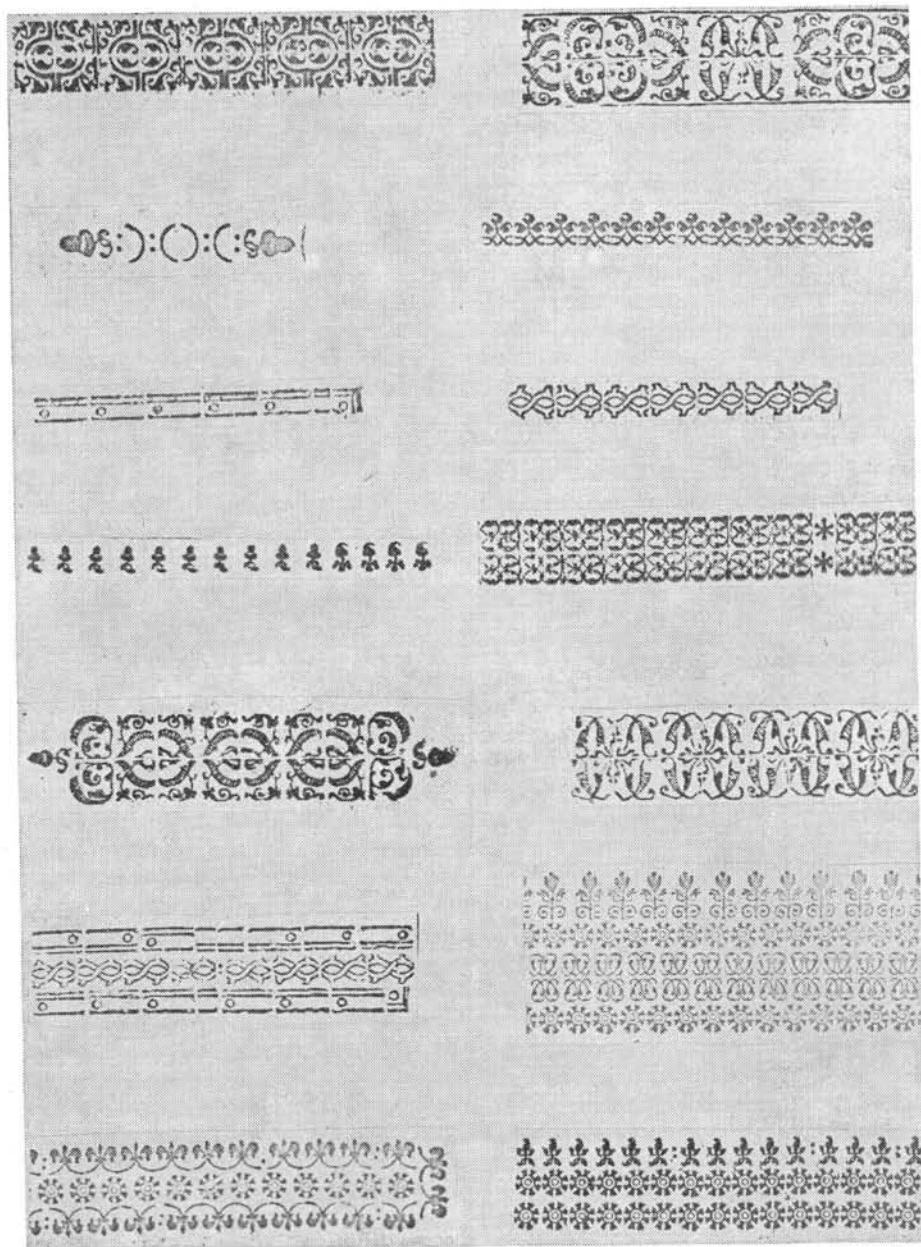

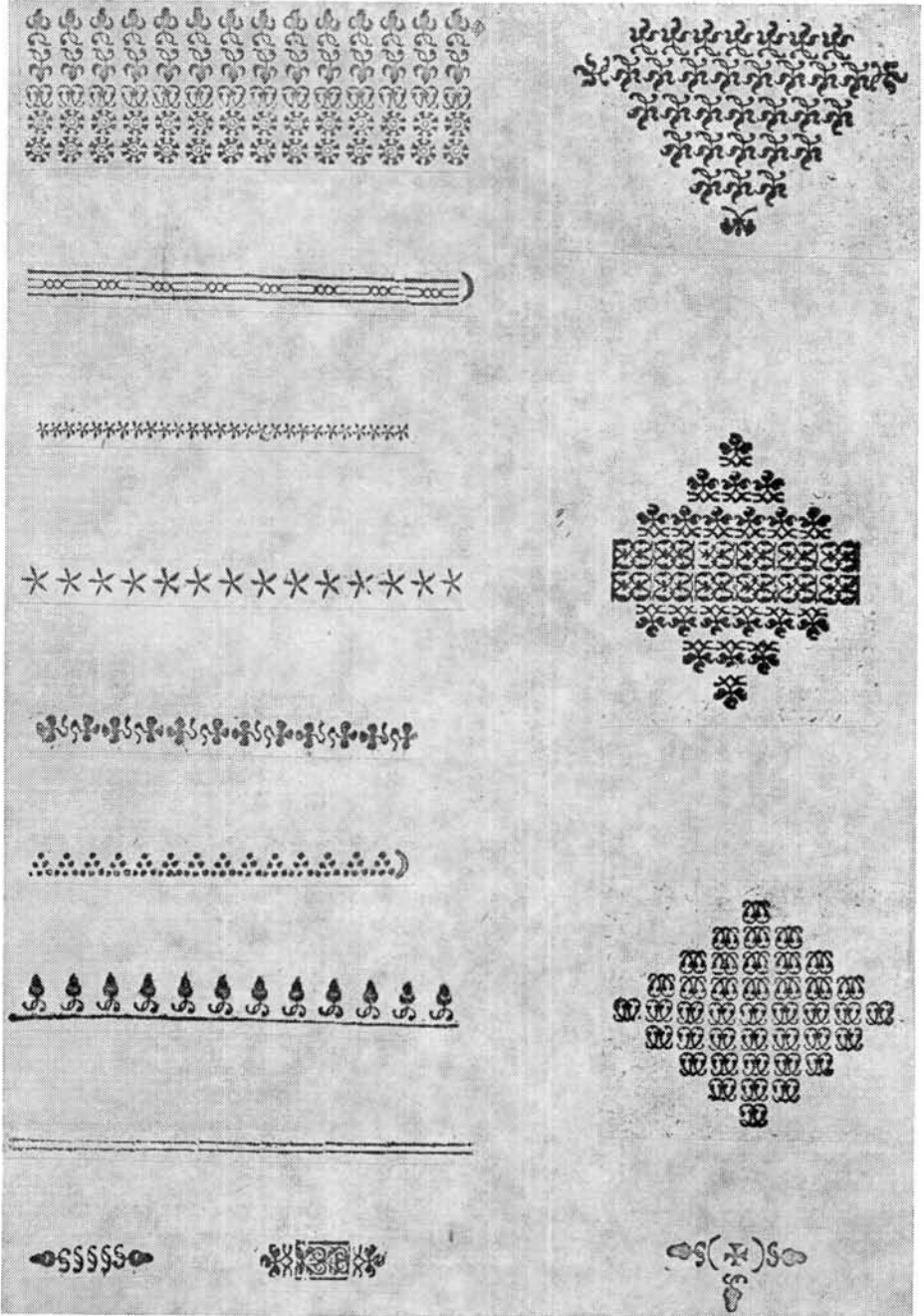
LXX

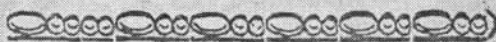
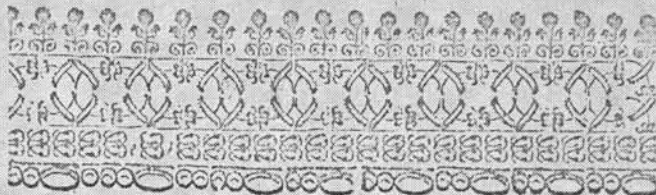

LXXII

VÁLOGATÁS A BREWER-NYOMDA CIFRAÍBÓL

A BREWER-NYOMDA PAPÍRBESZERZÉSE

Tipográfiaiánk működéséhez a megfelelő nyomdai felszerelésen, betűkészleten túl kellő mennyiségű papír biztosítása is nélkülözhetetlen volt. A 17. században még mindig szűkösen volt papiros: a papírmalmok jóval több írópapírt gyártottak, mint nyomópapírt (a közigazgatási szervek és az iskolák papírigénye nagyobb volt, mint a nyomdéké).⁹⁶ A nyomtatványokon megjelenő sokféle vízjel azt mutatja, hogy a nyomdák papírellátása meglehetősen rendszertelen volt. Valószínűleg nem egyszer állt a munka papírhány miatt, mint azt Tótfalusi Kis Miklós panaszolta.⁹⁷ A nyomdák arra törekedtek, hogy közvetlenül a papírmalmokból szerezzék be szükségletüket; a nagyszombati nyomda pedig Znióváralján papírmalmot alapított szükségletének fedezésére.⁹⁸

A lőcsei tipográfia papírbeszerzését az eddigi szakirodalom még nem vizsgálta, Bogdán István monográfiája sem említette egyetlen papírmalom ellátási körzeténél a lőcsei műhelyt, pedig a sok szepességi papírmalom közül legalább a Lőcse birtokához tartozó teplici malom esetében elvárható lett volna. Ezért szükségét érezzük annak, hogy röviden foglalkozzunk a Brewer-nyomda papírbeszerzésének kérdésével.

Honnan szerezhetette be a Brewer-műhely papírszükségletét? A magyarországi nyomdák ebben az időben túlnyomórészt (85%-ban) hazai forrásból vásároltak.⁹⁹ Valószínűleg így lehetett a lőcsei tipográfia esetében is. Nagyon nehéz a kérdést elemeznünk, mert nincs elég megbízható adatunk hozzá. A lőcsei könyvek papírjain látható vízjeleknek ugyanis majdnem fele ismeretlen. Ezek az ismeretlen vízjelű papírok, ha a hasonló motívumokat egy papírmalomtól származtatjuk, 34 különböző papírmalomból erednek. Feltétlenül kell köztük külföldinek is lenni, hiszen a 17–18. századból összesen 36, nyomópapírt is gyártó papírmalmot ismerünk Magyarországon és Erdélyben,¹⁰⁰ s a nagy földrajzi távolság miatt nem mindegyiknek terméke juthatott el a Szepességre. Az általunk ismert, ill. ismertnek feltételezett vízjelű papírok tíz különböző papírmalomból származnak: hat hazai és négy külföldi forrásból. A külföldiek: Poręba Wielka (Lengyelország) 1635., 1636., 1639., 1650. és 1690. évekből; St. Pölten (Ausztria) 1648-ból, Wels (Ausztria) 1661-ből, Iglau-Altenberg (Morvaország) 1660., 1662., 1663., 1666. évekből. Valószínűleg kereskedőktől vásárolt kisebb tételekről van szó.

A hazai források a következők: kassai papírmalom 1643., 1647., 1686. és 1695. években, zborói papírmalom 1647–1648-ban, Znióváralja 1671, 1677 és 1698-ban, Bazin (?) 1675-ben, Igló 1686-ban, s végül a legnagyobb forrás: a teplici papírmalom. A Samuel Spillenberger által alapított papírmalom szolgáltatta a beszerzésnek mintegy 60%-át.¹⁰¹ 1625–1677 között

96. Bogdán István: *A magyarországi papíripar története (1530–1900)*. Bp. 1963. 281–285, 288. p.

97. Uo. 76. p.

98. Iványi Béla–Gárdonyi Albert: *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Bp. 1927. 61. p.

99. Bogdán i. m. 404. p.

100. Uo. 158–225. p.

101. A vízjelek előfordulásának leírását l. a doktori disszertációban a 261–264. lapon, rajzukat pedig a 97–104. táblán.

szinte minden évben, alig néhány év szünettel teplici papírt használt fel a Brewer-nyomda. Az 1680-as évektől ritkábban találkozzunk a teplici papírmalom vízjelével, de ennek oka az is lehet, hogy kevesebb könyvön találunk vízjeleket, ill. sok az elmosódott, rosszul kivehető vízjel.

A teplici papírmalom vízjele Lócse címere, a Spillenberger-család kétfejú sasos címere, ill. ezek különböző változatai voltak: hármás halmon kettős kereszt nagyobb és kisebb méretben, ovális keretben, kettős kereszt oroslánokkal, kettős kereszt koronával, kétfejú sas, közepén kettős kereszt stb. Egy-egy vízjelen előfordult a város monogramja: C L, valamint a papírkészítő mesteré is: A L (Andreas Lang).¹⁰² Az 1670-es évektől gyakori volt a B M monogram, amely Matavovszky Benedek papírkészítő mester nevét rejtette.¹⁰³ Szerepel vízjelként a B M monogram önmagában, évszámmal (1671—1672-es nyomtatású könyvnel használták fel a papírt), lovas postás figura alatt, ívméretjelzővel, címerpajzsban stb. Egy papírmalomnak igen sokféle vízjele lehetett egy időben, s ezeknek jelentős része mindezekig ismeretlen maradt előttünk.

Az előző közleményben említettük már Samuel Spillenberger hagyatéki leltárának egy adatát, mely szerint Lorenz Brewer az átadott papírért 72 Ft-tal tartozott az elhunytak. A nyomópapír 17. századi ára rizsmánként valamivel 2 Ft fölött volt,¹⁰⁴ így az adósság kb. 35 rizsma papír ki nem fizetéséből keletkezett. Hitelbe történő szállításról lehetett szó, csak azt nem tudjuk, hogy ez a mennyiség meddig — fél évig, egy évig? — fedezhette a tipográfia szükségletét. Bogdán István szerint a 17. században a nyomdák évi átlagos papírszükséglete 80 rizsma volt. Erre az eredményre a debreceni és a nagyszombati nyomdák papírfelhasználásának a vizsgálata, a 17. század nyomtatványainak a száma és feltételezett négyszázazs átlagpéldányszámuk alapján jutott.¹⁰⁵ A debreceni nyomda 18. századi papírfelhasználásáról valóban konkrét adataink vannak,¹⁰⁶ korábbi időszakokra azonban minden számítás meglehetősen bizonytalan. Láttuk, hogy milyen nagy különbségek voltak az egyes magyarországi nyomdák között mind az 1640-es, mind az 1690-es években; a feltételezett négyszázazs átlagpéldányszám is nagyon sokféle példányszámot tükrözhet, egy harminc példányban megjelenő alkalmi nyomtatványt, egy ötszáz példányban megjelenő tankönyvet, vagy ezer feletti példányszámú kalendáriumot: az egyes kiadott műfajok gyakoriságától is függ tehát, hogy helyes-e az eddigi számítás. Mivel a lócsei kiadványok példányszámáról pontos adataink nincsenek, így a Brewer-nyomda papírfelhasználásának mennyiségét, annak változásait leírni nem tudjuk.

102. Bogdán i. m. 130, 220. p.

103. Uo. 130. p.

104. Bogdán István: *Papírkereskedelmünk a XIV—XVII. században.* = *Száz* 1965. 871—881. p.

105. Bogdán: *A magyarországi papíripar...* 284—285. p. és a 426. lapon a 634. sz. jegyzet.

106. Benda Kálmán—Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda.* Bp. 1961. L. a bibliográfia adatait a papírfelhasználásról: 341—407. p.

ADALÉK A LŐCSEI KÖNYVKÖTÉS TÖRTÉNETÉHEZ

A lőcsei könyvkötők tevékenységét a szakirodalom még nem dolgozta fel, pedig a lőcsei városi levéltár 16—17. századi fólió kötetei, valamint a városi evangélikus egyházközség könyvtára jó lehetőséget nyújt a korabeli könyvkötő mesterek munkáinak összegyűjtéséhez, könyvkötő szerszámaik, felszerelésük rekonstrukciójához. Idő hiányában ezt a feladatot elvégezni nem tudtuk. Csak a budapesti könyvtárakban fellelhető lőcsei nyomtatványok kötését vizsgáltuk, s ott sem minden példányát, inkább csak azokat, amelyeket a kötet nyomdai anyagának leírása miatt amúgy is kézbe kellett vennünk. Az így összegyűlt kevés anyagból kiválasztottuk azokat, amelyek feltehetően a Brewer-család könyvkötészetében készültek.

Ezeken a bőrkötéseken monogramok nem szerepelnek, ezért a kötések azonosítása a következőképpen történt: feltételeztük, hogy azok a kötések készültek a Brewer-nyomda könyvkötészetében, amelyekhez a könyvkötő lőcsei nyomtatványok makulatúráját használta fel. Ilyen elérhető távolságban egy volt: Károlyi Péter görög nyelvtana 1647-es lőcsei kiadásának az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető példánya, melynek belső kötéstábláján egy 1637 után nyomtatott lőcsei kalendárium E ívének 2 levele látható.¹⁰⁷ A tankönyv fatáblás kötésű, csak a gerinc közelében van egy függőleges, 12 mm széles bőrcsík meglehetősen rusztikus levélfonadékos mintával. Ez a minta lett a további azonosítás alapja. Ugyanez a minta fordult elő az 1648-ban kiadott *Evangelia et epistolae* című kötet bőrkötésén, ahol három mezőre osztott, átlókkal keresztezett téglalapot vett körül. Az ez alapján azonosítható első díszesebb kötés Kithonich János *Directio Methodica* c. művének 1650-es kiadásán található, az OSZK példányán: itt már négy elemet tudunk megkülönböztetni. A fenti módszerrel a következő művek lőcsei eredetű kötését ismertük még fel:

Comenius: *Janua lingvarum reserata aurea* 1655, OSZK-példány;

Verbóczy: *Decretum Latino-Hungaricum* 1660, OSZK-példány
+ Ráday Könyvtár példánya két különböző kötéssel;

Comenius: *Janua linguae latinae reserata aurea* 1661 és 1672, mindkettő OSZK-példány.¹⁰⁸

A lőcsei Brewer-műhely könyvkötő szerszámai közül így többet megismerhetünk: öt különböző gőrgetőt és öt virágmintát. Ezek a következők:

1. 12 mm széles, vastag vonalakkól álló levélfonadék.
2. 10 mm széles, az előzőnél kecsesebb inda.
3. 12 mm széles, levélvirág, alsó része hurok alakban összefonódik.
4. 16 mm széles, az előzőhöz hasonló levélfonadék.
5. 15 mm széles, a Hitet, Reményt, Szeretetet allegorikusan ábrázoló minta, oszlopszerű, Fides, Spes, Charitas felirattal.

107. Szabó II. 675.

108. Szabó I. 809. I. 825. Č. 1013. Szabó I. 958. I. 977. MKsz 1930. 140. p.

109. Az erdélyi kötésekről l. Herepei János: *A legyeződíszes könyvkötés mestere.* = MKsz 1957. 155—165. p.

6. 21 × 17 mm nagyságú virágtó.
7. 30 × 20 mm nagyságú, négyszögletes alakú virágminta, közepén hatszirmú virággal.
8. 17 × 15 mm nagyságú virágtó, napraforgóra emlékeztető virággal.
9. 14 × 12 mm nagyságú virágtó, tulipán.
10. 13 × 18 mm nagyságú, háromszög alakú virágtó, stilizált, hosszú szirmú virággal.

Az eddig megismert, feltehetően a Brewer-műhelyből származó lőcsei kötések főleg egyszerű használati kötések, még a díszesebbnek szánt is meglehetősen egyszerű, a korabeli szép erdélyi kötésekhez képest nagyon halvány, jelentéktelen, különösebb művészi hatást nem nyújt.¹⁰⁹ Elképzelhető, hogy a Brewer-család könyvkötő műhelyére vezethetők vissza azok a teljesen egyszerű bőrkötések, amelyek gyakran fordulnak elő lőcsei nyomtatványoknál, s díszük mindössze két-három vonal a könyvtábla szélein — az eddigi képek jól beleillenek.

ÖSSZEGEZÉS

A Brewer-nyomda Magyarország egyik jelentős szabad királyi városában jött létre; olyan polgárvárosban, amely élénk külföldi kereskedelmet folytatott, jónevű gimnáziummal rendelkezett, fontos szerepet töltött be az öt szabad királyi város protestáns egyházi életében, s egyben Szepes vármegye székhelye is volt. A család négy generációja tevékenységével írta be nevét a magyar művelődéstörténetbe. A 16. század második felében még nem vált el a könyvkereskedelem — könyvkötészet a többi (jövedelmezőbb) kereskedelmi tevékenységtől, a 17. század fejlődése már azt eredményezte, hogy a második generáció már csak a könyvszakmával foglalkozott, s egy családon belül egyesítette a könyvkereskedelem — nyomdászat — könyvkötészet iparait.

A kezdeti nehézségek után a Brewer-nyomda már az 1640-es évek elejére a magyarországi nyomdászat élvonalába küzdötte fel magát. A kedvező körülmények egybeesése jelentős tőke felhalmozódásához vezetett, amely több mint egy évszázadon át biztosította a tipográfia magas színvonalú működését. Az egyháztól független alapítású anyagi nehézségekkel nem küzdő polgári vállalkozás ki tudta használni a város politikai állásából, ill. a protestáns egyház helyzetéből adódó lehetőségeket: nemcsak az evangélikus német polgárság és a város iskolájának igényeit elégítette ki vallásos és tankönyvkiadásával, hanem a Felvidék szinte minden jelentős protestáns iskolájának és a magyar nyelven olvasó, döntően református nemességnek és polgárságnak igényét is. Az ellenreformáció okozta változások a 17. század második felében szerkezetében, arányaiban érintették a lőcsei könyvkiadást is, de a könyvkiadást mennyiségileg nem csökkentették, éppen ellenkezőleg, még növelték is, hiszen a protestáns nyomdászat hanyatlása idején a Brewer-műhely még központibb szerepet kapott a protestáns művelődésben.

A lőcsei tipográfia 18. századi hanyatlásának, végül megszűnésének okairól összefoglalóan a következőket mondhatjuk: a hanyatlást nem vezet-

hetjük vissza a negyedik generáció anyagi nehézségeire vagy hozzánemértésére, hiszen Johann Brewer vagyonos ember volt, s a tipográfia technikai színvonalát minden addiginál magasabbra emelte. Színvonalas kiadói programját a mesterség szeretete, a patricius polgár öntudata, szigorú vallási lelkiismerete alakíthatta ki. Ez az önmagában véve színvonalas kiadói program azonban meglehetősen merevnek és életképtelennek bizonyult az egyre szigorúbb cenzúra, a protestáns műhelyekre nehezedő fokozódó nyomás idején. Johannt pedig már nem tudta megvédeni városa: egyszerűen azért nem, mert Lőcsén nagyon meggyengült a protestáns egyház helyzete, s minden téren háttérbe szorult a katolikus egyház mögött. (Egyedül Debrecenben és Kolozsvárott maradtak meg a 18. század közepére a protestáns műhelyek, ott, ahol a protestáns egyház is uralkodó helyzetben maradt.) A Brewer-nyomda megszűnését döntően az ellenreformáció folyamatának tulajdoníthatjuk: Lőcsén annyira kiéleződhetett a protestáns nyomdász és a jezsuita atyák viszonya (l. Johann halála után a vagyon zárolását), hogy a tulajdonos halála után az örökösök nem látták érdemesnek a tipográfiai faktorral tovább üzemeltetni. A nyomda kétszeri leégése után ez a lehetőség meg is szűnhetett.

A magyar nyomdásztörténetben ritka, hogy egy család több mint egy évszázadon keresztül folyamatosan, magas színvonalon működtessen egy tipográfiaiát. Sajátos ugyanakkor a 17. században a műhely polgári jellege. A polgári jelleg azonban csak korlátozottan érvényes, egy tőkés vállalkozás csak csírájában volt meg, a feudalizmus adott viszonyai gátat vetettek kibontakozásának. Hiába volt a nagy vagyon, a műhelyt csak egy adott szintig lehetett fejleszteni (kb. a 3-4 legénnyel dolgozó műhelyig), az értelmiség szűk rétege, a kultúrapártoló és befogadó rétegek, az olvasóközönség kis száma eleve veszteségessé tette volna a tömegesebb termelést. Másrészt a polgárcsalád nem iparának gyakorlása által szerzett vagyont, hanem a feudalizmus szelleméhez méltóan családi kapcsolatokkal és hivatali rangokkal, s vagyonának nagy részét földbirtok vásárlására fordította. Üzleti érzéke a 17. század nyomdászának is volt, az egyház vagy a város szigorú előírásai azonban meglehetősen korlátozták az üzleti szempontok egyoldalú érvényesítését. A 18. században a Habsburg-abszolútizmus központilag, egységesen meghatározta a nyomdászat helyzetét, de azzal, hogy a legfelsőbb hatalom egyedül a nagyszombati és a kassai jezsuita tipográfiaiakat támogatta, a többi kisebb nyomdát fokozódó, sokszor tisztességtelen üzleti harcra kényszerítette. A nyomdászat, mint üzlet a legtöbb helyen veszteséges volt, vagy csak igen csekély nyereséget hozott.

A Brewer-nyomda már nem lett részese ennek a folyamatnak. A városban azonban nem sokáig szünetelt a könyvnyomtatás: a 18. század végén új tipográfia jött létre Lőcsén, folytatva a Brewer-család által abbahagyott „szent művészetet”.

**DIE GESCHICHTE DER BREWER-DRUCKEREI VON LÖCSE
(LEUTSCHAU, HEUTE LEVOČE, ČSSR)
IN DEN JAHRHUNDERTEN 17—18. II**

I. PAVERCSIK

Der erste Teil dieser Studie beschäftigte sich mit den allgemeinen Bedingungen der Funktion der Typographie, legte die gesellschaftliche und politische Lage der Druckereihaber, die Anzahl der Angestellten, die ungarischen und ausländischen Verbindungen der Werkstatt, die Zensurmassnahmen zur Verlegung klar. In diesem Teil wird selbst die Tätigkeit der Typographie untersucht — mangels ausführlicher Geschäftsaufzeichnungen mit Hilfe zweier Methoden: mit der Rekonstruktion des originellen Druckereibestands von Lócse (genauer: nur in den Drucken erschienener Teil des Bestands wird auf Grund der Untersuchung aller aufgebliebenen und uns zugänglichen Drucke von Lócse beschrieben), sowie mit der bibliographischen Zusammenstellung und Analyse der gedruckten Werke.

In der Publikation wird die Leistung der Brewer-Druckerei zwischen 1625—1739 jahrzehntlich auf Grund der Anzahl und des Umfanges der Drucke zusammengestellt und die erworbenen Angaben werden mit den Leistungsangaben anderer ungarischen Druckereien verglichen. Es werden die wichtigsten Drucke von Lócse aufgezählt, dann wird die Verlegungsarbeit auch inhaltlich nach den folgenden Etappen analysiert: 1. von 1626 bis Ende der 1650-er Jahren, die günstige Periode der Verlegung von Lócse; 2. die Krisenperiode der 1660-er Jahre; 3. Änderungen in der Lage der Verlegung in der Zeit der gewaltsamen Gegenreformation; 4. grosser Aufschwung in den 1680-er, 1690-er Jahren und die Zeit des Freiheitskampfes von Rákóczi (1703—1711); 5. verfallene Periode des 18. Jahrhunderts, die mit dem erfolglosen Kampf gegen die Zensur charakterisiert werden kann.

Die Brewer-Druckerei spielte nicht nur in der ungerländischen protestantischen Verlegung eine sehr bedeutende Rolle, sie war auch in Hinsicht der Typographie und Buchkunst unter den ersten. Das zu beweisen beschreibt der weitere Teil der Publikation den damaligen Buchstabenbestand der Druckerei und dessen Veränderung während mehr als hundert Jahre, dann werden der Initiale- und Zierdebestand der Druckerei, die gebrauchten Verzierungsmethoden vorgestellt, und wird über die Gruppen der nach der Buchkunst hochgeschätzten sowie der wenig anspruchsvoll gedruckten Bücher eine Übersicht gemacht.

Die Publikation ist mit den — auf Grund der Drucke zusammengestellten — Kopien der Schriftmuster und des Zierdebestands ergänzt. Zum Schluss kann man einige Angaben über die Papieranschaffung und die Arbeit der Buchbindereiwerkstatt der Druckerei von Lócse bekommen.

